प्राचीन नेपाल

पुरातत्त्व विभागको द्वैमासिक मुखपत्र

ANCIENT NEPAL

Journal of the Department of Archaeology

संख्या ११५
पुस-माघ २०४६

Number 115
December 1989–January 1990

सम्पादक
साफल्य अमात्य

Edited by
Shaphalya Amatya

प्रकाशक
श्री ५ को सरकार
शिक्षा तथा संस्कृति मन्त्रालय, पुरातत्त्व विभाग
काठमाडौं, नेपाल

Published by
The Department of Archaeology
His Majesty's Government
Kathmandu, Nepal

प्राप्ति स्थानः–
साझा प्रकाशन
पुलचोक, ललितपुर
नेपाल ।

To be had of:-
Sajha Prakashan
Pulchok, Lalitpur
Nepal

मूल्य रु. १०।–

Price Rs. 10/–

Printed at Matribhoomi Press, Kamal Pokhari, Kathmandu, Phone 414076, 412501 & 410284

संख्या ११५
पुस–माघ २०४६

Number 115
December 1989—January 1990

सम्पादक
साफल्य अमात्य

Editor
Shaphalya Amatya

विषय–सूची
Contents

		Page
Frog Worship : A Unique Culture	—Nirish Nepal	1
Nepal	—Sylvain Levi	6
नेपाली खण्ड		**पृष्ठ**
पशुपतिथान प्राङ्गणमा प्राप्त अप्रकाशित लिच्छवि अभिलेख	–श्यामसुन्दर राजवंशी	१
कपर्दार भोटु पाँडे	–ज्ञानमणि नेपाल	३
नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तन–परम्परा: एक अध्ययन	–केदारनाथ प्रधान	१०
जोगीचक्र	–लीलाभक्त पुनंकर्मी	२५
प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाका समयको नेपाल–भोट युद्धको ऐतिहासिक सामग्री	—	३२

Frog Worship : A Unique Culture

-Nirish Nepal

Nepal, an ancient land situated on the southern lap of the mighty central Himalayas, is known the world over not only for its fauna and flora, lores and legends but also for its fairs and festivals, traditions and customs. Her natural settings comprised of diverse biotic zones stretching from the steaming low-land belt of the Terai to the freezing alpine region of the Himalayas offer varied ethno-cultural mosaics intertwined with unique religious practices that have ever attracted the anthroprologists and naturalists, historians and archaeologists. This tiny Himalayan country is, as a matter of fact, a living museum of different ethnic groups and their peculiar religious beliefs that highlight their conception of nature and of human life.

As a symbol of pantheism, Nepalese people propitiate a host of divinities emanating from natural objects like stones and trees, rivers and reptiles and earth and sky. Nature and man are so closely interwoven in their religious rites that on special occasions of their annual calendar they venerate with great fervour animals like dogs, cows and oxen, birds like crows and black stones like the fossilized ammonites. Similarly, there is a strange practice of worshipping even a frog in Nepal by a section of the Newar community in the Bagmati River Valley and this cultural tradition has played a significant role in their life. It is, therefore, proposed here to discuss, analyse and unravel the mystery surrounding the divinization of this aruphibian fauna that has been adored in Nepal since ancient times.

The Jyapu farmers form the majority group in the Newar population inhabiting the Bagmati River Valley from time immemorial. They are the cultivators who are connected with the frog worship that takes place annually on the full-moon day of Shrawan (July) during the rainy season. On that particular day they worship frogs in their lush green rice fields with flowers, sandanlwood paste, dry rice and also make an offering of boiled rice plus the soup of nine varieties of legume seeds for their consumption. This religious rite is called Byan Janakegu (feeding rice to the frog) in the local dialect.

Many scholars have written a lot about frog worship in Nepal. Perhaps the first among them is Colonel Waddel. He states that frog worship is performed in the Kathmandu Valley in the month of Kartik (October). He

also informs that a priest is employed on that occasion who utters : "Hail parameswara (Lord of the Earth), I pray to thee to receive these offerings to send timely rain and bless our crops" (Waddel 1893 : 292). But this scribe has not found any evidence of frog worship being performed in the month of Kartik (October) and the employment of a priest on such occasion. Frog worship is actually carried out in the month of Shrawan (July) as mentioned earlier. So Col. Waddel's observations seem to have been based merely on a hearsay. His information in this regard is quite wrong. But it is true that a frog to the Jyapu peasants becomes a godling of rain and grain at least once every year during the rainy season.

Interestingly enough, we find a panegyric of the frogs even in the Rig-Veda, the oldest existing work in Sanskrit in which they are compared with the Brahman priests. Some stanzas of the hymn addressed to the frog reads :

"As Brahmans, who a vow fulfil,
The frogs had now a year been still.
Like dried and shrivelled skins they lay,
Faint, parched with heat for many a day
Expecting, long in vain, the showers
Withheld by Air's malignant powers.
But autumn comes; parjanya* rains.
In copious streams, then floods the plains,
Clouds veil the sun, the air is cool,
The ponds, long empty, now are full.
There float the frogs, their bodies soak;
Afar is heard their merry croak."

Also

"The frogs that bleat, and those that low,
Brown, green, on men all wealth bestow.
The kine that on our pastures graze,
we owe to them, with length of days."

(A free rendering of the original text in Sanskrit by John Muir as quoted by Charlotte Manning.)

This hymn is a satire to the Brahmans but an encomium to the frogs. The Rig-Vedic people thought that frogs emitted their voice being roused by the showers of heaven. They even believed that frogs were the givers of hundreds of cows to them and they also lengthened their life in the rich autumn. All this evidently shows that frogs were enlogised in the ancient oriental world during the Vedic period (Circa 1500-1000 B. C.) as well. But has the Rig-Vedic hymn to the frogs anything to do with the practice of frog worship prevalent in the Bagmati River Valley ? Here we should note that the Jyapu agriculturists used to consume frog meat. It was a delicacy to them. They still offer in worship dried frog meat to Harati Azima, a female goddess, located at the Swayambhu Stupa Complex in Kathmandu, although they have now given up eating frogs. Moreover, unlike the Rig-Vedic Aryans, the Jyapu ethnic group belongs to a separate racial stock. The practice of worshipping frogs exclusively belongs to their own indigenous culture, a product of their long time observation about their useful role in agriculture. Nor can it be a product of cultural assimilation, transmission or implantation from outside as no other ethnic groups in Nepal worship the frogs.

There is a legend connected with the deification of frogs that is in vogue in the Bagmati River Valley as narrated in the Rudrayamala Tantra, a Saivite Tantric treatise. It is said that the frog has been worshipped and fed with a sumptuos dish for its role in killing in days of yore a demon called Gatha Muga or Ghantakarna who was

*The rain-god

laid by it into the rice field and made him stuck in the mud. The demon, who had invaded the valley, was, it is said, finished off in this way. The frog has, therefore, obtained his worth of worship as an expression of sincere gratefulness for his meritorius deed to the people. But we should bear in mind that the accounts of a legend cannot be accepted ipso facto without analysing the verity of it. This is because truth must be extracted from myths as far as possible.

A scientific analysis of the above legend will lead us to the conclusion that it is only a figment of imagination concocted by the author of the afore-mentioned Tantric work. A man with a scientic bent of mind cannot believe such a ridiculous and unfounded version of an event. It is true that we hear about a legendary figure called Gatha Muga or Ghantakarna who was a popular leader and preached materialistic ideology among the toiling masses in the Bagmati River Valley for which he had to pay with his life. He might have been assasinated not, of course, with the aid of the frogs of the rice field but by the agents of the then ruling class. In other words, he might have been killed not by field frogs but by human frogs. So the legend connected with frog worship as delineated in the Rudrayamala Tantra is only a distortion of an actual event. Frogs are not supernatural beings and cannot perform such a miracle.

In order to unravel the mystery surrounding the worship of frogs by the Jyapu cultivators, let us, first of all, get acquainted with the frogs in general. They are amphibian creatures and are generally defined as cold-blooded, air-breathing vertibrates with a smooth or rough grandular skin. The amphibian fauna includes frogs, toads, newts, salmanders and caelians. Bilogists put frogs in the order *Anura* and the family *Ranidae*. They are believed to have evolved from fishes about 400 million years ago in the late Devonian times. These creatures overcome the hazards of severe heat and cold by hybernation and aestivation. In this way they adapt themselves to their natural surroundings They lay unshelled eggs in or near water where their gilled larvae pass through an acquatic phase before attaining maturity. The Skipper Frog, the Cricket Frog, the Green Frog and the Burrowing Frog are some of the common frogs found in Nepal.

Frogs are the friends of farmers. They are scavengers in nature and play a very useful role in the eradication of crop pests. We know that many species of harmful insects cause severe damage to the rice plants in the field. Swarming Caterpillars (*Spodeptera mauritia*), Rice Hispas (*Hisparmigera*), Paddy Grasshoppers (*Hieroglyphus banian; H. orfziovra; H. nigroreplates*) and Rice Caseworms (*Nymphula depuritatis*) are some of the most destructive rice pests. But frogs act as biological agents in controlling these pests that damage paddy crop. Moreover, the tadpoles consume many kinds of organic material that might pollute our rice fields, ponds and streams. Thus their feeding habits are to the advantage of the rice growers. The tadpoles of the large sized frogs even feed upon mosquito uriggles that are found in the water of the rice field. The adult frogs feed on insects, molluses and crabs which are nuisance to the standing paddy crop. Herein, therefore, lies the reason why the Jyapu farmers have been worshipping the frogs since the hoary past. Rice was the principal food crop and the Jyapu peasants were the main rice growers in the Kathmandu Valley even in the distant

past. Life was sustained by a good harvest of it; if the harvest failed, the tribe starved. So the frogs that protected the rice crop began to be venerated as godlings for their beneficial role, for their contribution to reaping a bumper harvest of the rice crop. Moreover, the croaking of a frog is indicative of the advent as well as onset of the monsoon rains.* Hence Lila Bhakta Munankarmi, a Nepalese scholar, rightly says that frogs alert the farmers about the rains and also destroy the insects that damage the crops of the field (Munankarmi 1975 : 18). The principle of frog worship is, in its essence, frog conservation.

Now it becomes crystal clear from the fore-going discussion and analysis that the underlying reason behind the tradition of frog worship is not the frog's divine characteristics or supernatural powers but the sublime principle of nature conservation in the garb of a religious ritual. Nor did this practice originate as a result of expressing thankfulness to the frogs for miraculously helping in killing Gatha Muga. As mentioned elsewhere, frogs in the Bagmati River Valley get deified at least once a year during summer for their biological role in controlling rice pests. The precursors of frog worship were quite aware of its helpful part in rice cultivation and so introduced this unique custom in Nepal. Such a queer religious tradition concerning nature conservation is nowhere to be found in the world.

Finally, in Nepal frogs are not yet being dissected on the trays in laboratories in a large-scale and here they are not a delicacy as in the U. S. A., France and West Germany. Frozen frog-legs are not exported out overseas from here as in some SAARC countries. So frogs need not be included in the list of threatened or endangered fannal species in Nepal. But the large-scale destruction of their habitats, particularly clearing forests for agricultural purposes and the drying up of wetlands, combined with other developmental activities carried out without giving due consideration to nature conservation, may one day threaten or even endanger these creatures that are also valued as foods for animals useful to man. In view of the ensuing conflict between subsistence living and nature conservation and the physical and cultural pollution wrought by human activities, the tradition of worshipping frogs should be viewed from a new angle. This is because conservation of frogs does not so much depend upon worshipping them with flowers, sandal-wood paste and dry rice in the green rice fields as in the Byan Janakegu ritual but in understanding the spirit lying behind this worship and not to destroy or dirturb them for us and our posterity. It will not, therefore, be an exaggeration to quote here the following lines from 'Ishopanishad', a mystical or secret doctrine of the Vedas, that throw an illuminating light on the importance and interdependence between all living and non-living things in the ecosystems of our planet of which we human beings are the most important part :

ईशा वास्यभिदम् सर्वम्
यत्किञ्च जगत्यां जगत्
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा:
मा गृध: कस्यस्विद् धनम् ॥

* It is to be noted here that the peasants in the Bihar state of India also believe that the croaking of frogs is heard by Indra, the rain-god, who sends timely rain. But they do not worship the frogs.

Bibliography

1. Waddel, Colonel– 'Frog Worship amongst the Newars', The Indian Antiquary, 22, 1893.
2. Manning, Charlotte– Hymns of the Rig-Veda, Calcutta, 1952.
3. Kamath, M. G. (Editor)– Rice Cultivation in India, New Delhi, 1956.
४. मुनंकर्मी, लीलाभक्त– हाम्रा सांस्कृतिक पर्व र जात्राहरू, काठमाडौं, १९७५ ।

Nepal

(Continued)

-Sylvain Levi

Appendix

Nepal in the Vinaya of the Mula Sarvastivadins.

I have already mentioned in my second volume on page 63, a passage of the Mula sarvastivada vinaya samgraha of jinamitra,' in which Nepal is mentioned. I have since found again in the very text of the Vinaya, the corresponding passage; it is met within the list of the naihsargika (corresponding to the nissaggiya pali). The sixteenth, which corresponds to the sixteenth of the pali list, deals with the unlawful traffic of wool. The same rules besides is to be found again in all the Vinayas to whatever school they belong; but the Vinaya of the Mula Sarvativadins is the only one that mentions about Nepal in the incident which induces the Buddha to promulgate this ciksapada. I only translate here from this very long account the portion relative to Nepal.

Mulasarvativadavinaya, chap 21 (16th naihasargika) ed. of Tokyo, XVI. 8, 9. 100b.

"The Buddha dwelt at Cravasti in the Jetavana the part of Anathapindika ... ...The bhiksus seeing a troop of men moving toward Nepal (Nipo- to) asked them "who are you ?" They replied "we are proceeding towards Nepal. "The bhiksus said to them: "We wish to follow the same route." The merchants replied -"wise men in Nepal the ground is all stony; it is like the back of a camel. You could not possibly be rejoicing to proceed thither" The bhiksus replied : "We are going together to find out about this country". — "Wise men if such be the case you can come along with us." They then continued their journey with the merchants and at the end they reached this kingdom, The bhiksus found no pleasure there. As early as the next day they proceeded to the market to rejoin the merchants and they asked them "When do you wish to return to your country." The merchant replied : "Why now ? Is it because you find no pleasure here ?" The bhiksus replied. "We are new comers, and to-day we do not feel well." The merchants then said; so long as we have not exchanged our goods there can be no talk of returning. We have friends who are desirous of returning to the central country (Madhyadeca) we only

have to request them and they will keep you company on the return journey. The bhiksus replied ; "Perfect Goal bargain. In Nepal there are two kinds of cheap goods; wood and orpiment (hiounghoang). And then the merchants having bought wool in large quantities loaded their chariots with it and left. And the troop of bhiksus journeyed with them....."

Another section of the same Vinaya the Carma-vastu also gives a mention of Nepal.

Mulasarvastivadavinaya XVII, 4, p. 11 1b col. 9.

"In these days the son of king Mal-ne (Virudhaka), as a result of his trenzy massacred the race of the Cakyas of kapilavastu. Thereupon the town was deserted some fleeing towards the west; others left for Nepal. Those who entered Nepal were all the parents of the ayusmat Ananda. And later merchants of Cravasti having taken good proceeded towards Nepal. The Cakyas having seen the merchants asked them "We are now suffering the terror of death. The ayusmat Ananda, why does he not come and see where we are." The merchants thought about it all and having finished their business they returned to Cravasti and they said to Ananda. "The parents of the Venerable who are established in Nepal make you hear this. And the venerable Ananda having heard the words that the merchants conveyed to him, was moved and afflicted and he proceeded to the kingdom of Nepal. This kingdom is cold and snowy. Ananda got chaps on his hands and feet. And when he returned to Cravasti the bhiksus having seen him O Ananda, at one time your hands were as smooth and even as the tongue. Why then are they now rough and chapped?" He answered: "In the kingdom of Nepal the soil neighbours on the Himalayas. As a result of the wind and snow, I have my feet and hands in this state" Thereupon they asked him. "Your parents, yonder how do they live?." He replied "They wear pou-la (pula)". They asked him: "And why do you not wear them also?" He replied: "The Buddha has not yet allowed to wear any." And then the bhiksus went to interrogate the Buddha. The Buddha said to them: "In cold and snowy countries, pou-la can be worn."

(Footnote to page 183)

1. The word poula is found (under the transcription fou- lo) in the chan-kien p'i-p'o-cha abbreviated translation of the commentary of Buddhaghosa on the Suttavibhanga of the Vinya pali (Jad.ed. XVII, 8 p.89 a col; 20). Treating on the Sekhiya the author adds two rules "They are wanting he says in the Indian original." The first one refers to the stupas. The case being that when the Buddha was in the world, there were no stupas as yet. But the Buddha when he was in the world has prescribed this rule. As a result of which no sandals must be worn when entering a stupa of the Buddha; they must be carried in the hand when entering a stupa of the Buddha the fou-lo must 'not be worn when entering a stupa of the Buddha; the fou-lo must be carried in the hand when entering a stupa of the Buddha."

   Yi-tsing mentions the 'pu-la' in recalling this rule in his 'Non-hai ki-kouel'... at the end of chapter 11 (key Takakusu, A record of Buddhist practices p.22 and the note p.218).

   The 'yi-ts'u king yiu-yi' of Hinen-hing 17, comments upon the word fou-la.

Recently I made an inventory of the seconds of these texts in my article on the elements of formation of the Divyavadana (T'oung-pass 1907, p. 115) in connection with the epoch in which the Vinaya of the school of Mula-sarvastivada could have been compiled. I did not then dare to build much hope on this datum; inserted at the end of a section of the Vinaya, it risked being considered a late addition, introduced by interested monks in the account translated by Yi-tsing. But the episode relative to the traffic of wool cannot lend itself to similar suspicions. It is part of one of the fundamental inscriptions and is found in the very middle of the volume that pre-eminently constitutes the Vinaya. Thus so long as no anterior document of the Guptas is found in which Nepal is alluded to it will be permissible to believe that the Vinaya in question has only received its definitive arrangement after the third century. I fairly believe that the work was executed in Nepal herself. A monk from the plains would probably not have voluntarily admitted that the mountaineers belonged to the family of Ananda and to the blood of the Cakyas. The selection of the Vinayas of the other schools in the Tibetan collection seems also to attest the marked favour this vinaya enjoyed in the Himalayan regions. In any case the two episodes are connected to an epoch during which Nepal through commercial exchanges was placed in regular relations with the plain.

II

"A NEPALESE ARTIST AT THE COURT OF KOUBILAI KHAN"

During my sojourn in Japan the Rev. Akamatzu made me a present of an exemplary of the "Tsao-Siang-tou-leang king" "Sutra on the proportions of statues, This sutra published in China by Yang-Weu-koei about thirty years ago is accompanied with an interesting commentary and important plates. It represents the tradition introduced in China by a Nepalese artist, A-Ni-Ko. The biography of this artist has been preserved by the Annals of the Yuan (Chap, 203 end) that call him A-r-ni-ko. It contributes to throw some light on the very obscure period of the history of Nepal. Born in 1243 (consequently in the disastrous reign of Abhaya Malla; key 11, op 214 sp) he left Nepal before the reign of Ananta Malla to go and work in Tibet with a gang of sculpture and religious painters. The account of the Annals does not expressly indicate that Nepal had been the vassal of Tibet at that epoch; but it warrants at least the persistance and the importance of the relations between the two countries in the

---

'One still saus (fou-lo). The exact form is pou-lo. This signifies 'low boots.'

The original Sanscrit term pula found is again in the Rudrayana avadana (Dvvyavadana XXXVII) which is borrowed from the Mula Sarvastivada Vinaya.

Maha Katyayava on returning from a circuit in the North-west, reaches the banks of the Indus." He soliloquised, "Bhagavat has said that in the Madhyadeca one must wear pula. I am going to give them (to the divinity of the North who is asking for a relic). He presented them to the divinity. He placed them on a raised site (the word sthandila is translated by 'kai Choang tcheu ti' raised spot and exposed to view) and erected a mast (lat-tchi-yasti) called Pylayasti (pou-lo-lai-chi). This is then the way to restore the text, spoiled in all the manuscripts (Divyav, p. 581,1,9 - - jap XVI, 9, 98, col. 19-20).

second half of the XIIth century, at this epoch particularly troubled and fecound during which the Mogul dynasty of the Yusan dispustes and snatches the Chinese empire from the last princes of the southern branch of the soung, during which also koubilai khan assembles in his court, Buddhists followers of Taoism Nestorian and Roman Christians and Mohammedans. A-r-ni-ko who arrived at the Moghul court towards 1263 did no longer meet there the ambassador of Saint-Louis, the Franciscan Friar Rubruquis who had sojourned there between 1253 and 1254, but he found representatives of all the great religions of the world; he was even able to associate with a glorious representative of Europe Marco Pole. The biography of A-r-ni-ko introduces a new item in the history of Nepalese Buddhism; the positive authentication of the regular relations between Nepal and Tibet, under the auspices of Phags-pa, at the beginning of the career of this illustrious monk, implies that Nepal did not remain a stranger to the powerful movement that created and organized Lamaism; one can no more isolate Nepal from Tibet (as I have erroneously done it, sup 1 p. 167) in the course of the XIIIth century.

Lastly the important role attributed by the very testimony of the Annals to the influence of a Nepalese artist on art in China makes the hypothesis that I have presented on the Nepalese origin of the style 'pagoda' in China and in Japan more likely (11, 11 sq), Nepal may have given to Chinese Buddhism models of architecture and architects before providing her with a talented sculptor a law of new measurements.

Annals of the Yuan, chap, 503, end

*A-r-ni-ko was a native of Nepal. The people of that kingdom call him Pa-le-pou. When quite young he displayed a bright intelligence of a superior kind to that of ordinary children. When he grew a little older he could recite from memory the Buddhist texts and at the end of a year he understood them all. Among his school-fellows there was one who was a sketcher, painter, modeller decorater and who recited the Law of Measurements. He only heard it once and A-r-ni-ko was able to repeat it. On growing older he became an expert sketcher himself and excelled in the art of modelling and melting into shapes, images in metal. The first year Tchong-t-ong (1260 J. C.) an order was issued to the master of the Emperor (Ti-che) Pa-k'o-se-pa (Phagspa) to erect a gold pagoda in Tibet; one hundred artists selected in Nepal were told to execute the work. Only eighty were found a leader was essential, but none came forward to direct this troop. A-r-ni-ko who was then seventeen years old asked to go. Objections were raised owing to his age but he replied : "I am young but my intellect is not." They let him go. The

(Footnote to page 185)

1. On this interesting personage who was attached to the London legation key Ma Muller introd to the edition of the Sukhavati vyaha (Anecdata oxouiensia, Aryan series vol. 1, part 1(p. x.)
2. This biography was published and studied by the priest Bangin in the Japanese review Kokka No. 164 January 1904. The article written in Japanese shows in the summary in English this title "on A-ni-ko a celebrated Nepalese maker of Buddhist figures and his Chinese pupil Lia Chengfeng together with a reference on a sacred book showing the measurements for the making of Buddhists images."

master of the emperor on seing him stood amazed. He entrusted him to supervise the work. The following year the pagoda was completed. A-r-ni-ko asked for leave to return. The master of the Emperor induced him to present himself at the imperial court he further tonsured and ordained him and accepted him as a disciple. Following the master of the Emperor, A-r-ni-ko then proceeded to the court. The Emperor observing him longly questioned him: 'You have come in a large kingdom. Do you not feel afraid ? He answered : Your majesty treats the ten thousand countries like sons. A son in appearing before his father, should have no reason to fear." The emperor further asked him: "Why do you come ?" He answered : My fatherland is in the western countries: I have received an order from the sovereign to build a stupa in Tibet. In two years I completed this order. There I have seen the upheavals of war, the nation unable to support its life. Wishing that your Majesty establishes peace, without reckoning on the distance for the happiness of human beings, I have come here." He asked him : "What can you do ?" He replied : "I can fairly well and through inspiration sketch model melt in metal." The emperor ordered to take from the palace a copper statue for the acupunture and the cantery of the Ming-t'ang and showing it to him he said : "Here is a statue that has been presented on the occasion of the ambassade of the Nganfou Wang tsi among the Soung; it has suffered with time and there is nobody who is able to put it right again. Could you manage to make it new again." He answered: "Your subject has not had the practice; yet I ask to try." In the second year Tche-Yuan (1265 J. C.) the statue quite new was completed; the opertures the full parts the veins the fluntings were all there. The artists in metal were amazed at his supernatural talent; there was not a single one who did not feel ashamed and humiliated. In all the monasteries of the two capitals the majority of the statues were worked by him; A wheel of the law in iron with the seven jewels was passed in front in order to open the gate, — — also the portraits of the several Emperors, which he executed on silk textile; no painting could equal his in perfection. The tenth year Tche-yuan (1274 J. C;) they gave him for the first time the supreme authority on all the artists in metal; with the siover seal stamped with the tiger. The fifteenth year (1297 J. C.) a decree ordered him to nevert his ancient dress of layman; he then received the offices of Koanlon-ta-fou tasen tiou, controller of the court of imperial manufactures; he enjoyed unrivalled favours and gifts. After his death he was invested with the posthumous titles of t-ai-Che, k'ai-fou-Yi-t' oug-san-se, duke of the kingdom of Leang, chang tchou kouo and with the posthumous name of 'Min-hoei (Promt Intelligence).

III

In connection with the symbols on the fronton of stelas. I have taken care to show each time when able, the sketch that adorns the fronton of the stelas that have been studied. Bhagvanlal had done likewise; Bendall has unfortunately neglected this detail. It is probable that these ornaments had not only a decorative value; they had a value of positive meaning as clear as our emblems. The Vinayas of the Mula Sarvativadins enables us to ascertain with assurance with one of them. The inscription No. 6 of Bhagvanlal shows on its fronton the Wheel of the law between two antilopes; it is a grant conferred by

Amcuvarman but scarcely anything remains but the formulary tradition places it, however in relation with the Yatra of Matsyendra Natha. I have not found this design on other stelas; but the majority shows a very analogous design; the wheel (cakra) between two conches (cankha). The wheel with the two antilopes supported is found on several monastery seals discovered at Kasia and recently published by M. Vogel (Some seals from kasia in the journ. of the Roy As. soc. 1907, p. 365; one of them in the thereabouts of the year 600, has cri bandhanamahavihare aryabhiksusamghasya. The Vinaya of the Mula Sarvastivadins precisely prescribes the use of this seal (ksudraka vastu ed of Tokyo. XVII, 1, 2b, col. 18) :

The Buddha says; on the whole there are two kinds of seals 1st; the seal of the community, 2nd the individual seal.

For the seal of the community, there must be engraved the image of the wheel of the law and on both sides deer cronching on their knees restful and below the name of the patron who founded the monastery.

As regards the individual seal it must carry a chain of bones of the image of a skull so that this design may induce disinterestedness.

The description corresponds exactly with the truth. I still ignore if the wording is special in the school of the Mula Sarvastivadins; if it was so we would have in the stela of Amcuvarman an express testimony of their presence in Nepal during the first half of the VIIIth century.

IV

Caitya of Savyambhu

The caitya of Svayambhu is exhalted on two occasions in a versified compilation still unpublished, the Bhadrakalapavadana. M. Serge of Oldenbourg has given an expounded analysis of this work, fabricated with the legends borrowed from various sources; Buddiiskia Legend'i cast vervaia; st Petersburg 1894. The XXXIth account is a handling again of the Supriyava, dans preserved in the collection of the Divayavadana (VIII). The merchant supriya son of Pryyasena, dwells in Benares;at the head of a company of merchants he departs for the island of jewels. But the Nepalese writer of the Bhadrakalpa adds here to his fashion an episode which betrays prejudice. Before beginning their journey for the Isles of Jewels, Suriya proceeded towards Nepal; he went to the sanctuary of Svayambhu to present a gift of precious stone and to pray for the success of his enterprise.

The last account (XXXVIIIth) of the Bhadrakalpa ends with a still more flattering episode on Nepal. The Buddha having finished instructing Cuddhodana withdraws from Kapilavastu with his disciples Cariputra Ananda and Madgola, etc, he proceeds to Nepal to visit Svayambhu and to direct towards the Path the people of the region.

V

Manuscripts of the Buddha Purana

In treating on the Buddha-Purana (1,372) I have observed that the manuscript of 'this rare and precious work' has only entered in the collection of manuscripts of Fort-William to disappear again. The learned librarian of the India office. M. Thomas has been kind enough to inform that the Manuscripts so long lost is now found at the India office Library; it is adorned with numerous miniatures, even including a portrait of Captain Naka namely Knox himself; the library also possesses two copies executed one for Colebrooke, and the

other for Leyden - - and further the abstract due to Pundit of Colebrooke under the title of Laghu Buddha, Purana. The study of this curious text can now then be undertaken.

VI

NUMISMATICS OF NEPAL

To the indications I gave (vol. 11, 107-111) must now be added the description of the Nepalese coins of the Calcutta Museum shown in the Catalogue of coins of the Indian museum by M. Vincent Smith, vol 1, p. 280 sqq and pl. xxviii. Several coins of Nepal are found in the Chamber of medals of the National Library, in Paris.

(The End)

पशुपतिनाथ प्रांगणमा प्राप्त अप्रकाशित लिच्छवि अभिलेख

– श्यामसुन्दर राजवंशी

परिचय

हाल पशुपति क्षेत्र विकास कोषद्वारा पुर्ननिर्माण कार्य भइरहेको पशुपतिनाथ मन्दिर प्राङ्गणभित्रको यज्ञशाला घरको जग खन्ने सिलसिलामा एउटा लिच्छविकालीन शिलालेख प्राप्त भएको छ । उक्त शिलालेखको प्रथम पंक्तिमा संवत्को अङ्क "३८१ वैशाख मासे शुक्ल" भनी लेखिएको स्पष्ट भएको हुनाले संवत् पढ्नलाई त्यति कठिन भएन । अभिलेखको पाठमा "शिलास्तम्भ" भन्ने शब्दको प्रयोग भएबाट यो शिलास्तम्भको खण्डित भाग हो भन्ने बुझिन्छ । यस शिलालेखमा २५ पंक्ति अभिलेख उत्कीर्ण रहेको छ । अभिलेखको दायाँ तथा बायाँ छेउ र तल्लो भाग खण्डित रहेकोले पाठ अपूरो छ । अभिलेख पाठको नाप लम्बाइ ३१ इञ्च र चौडाइ ८ इञ्च छ । अभिलेखको पाठ संस्कृत भाषामा पूर्व लिच्छवि लिपिमा लेखिएको छ । उक्त अभिलेखमा वृषदेवको नाम उल्लेख छ ।

अभिलेखको मूल पाठ यस प्रकार छ–

१. (संवत्) ३८१ वैशाख मासे शुक्ल (पक्षे)……
२. ……अभिजिति मुहूर्ते शिला स्तंभ……
३. …… स परि चुम्बित वक्त्र पञ्च ……
४. …… मन्मथ शरो लभते व काशा ……
५. …… वग परि वृंहित चारू मूर्ति……
६. ……म इव वर्ष शतञ्चकार ……
७. …… स्वतनयेः शुशुभे महद्भि ……
८. …… म गुणैः प्रणतं रूदारैः ……
९. …… (उ) च्च गिरि शृङ्ग समाम्प्रतोदीम् ……
१०. …… र विधान विशारद त्वात् ……
११. …… ण्डल नभस्तल निर्म्मलेन्दोः ……
१२. …… नयनो वृषदेव नामा…… ……
१३. …… (भ)गवतः प्रतिमां सुरूपाम्……
१४. …… विपुलानि धनानि तस्मै ध……
१५. …… थित वीर्य्य वल प्रतापो……
१६. …… जनभृत्य सुहृदद्विजानाम्……
१७. …… मिव शक्त्यै शरष्टि वर्षम्……
१८. …… मधिरूह्य स वायु वेगम् ……
१९. ……म्य युधि सर्व्वगुणोपपन्नो ……
२०. …… ग्रह इव प्रिय चारू मूर्ति :……
२१. …… : क्रतुषु नैक विधेषु नित्यम् ……
२२. …… परिशुद्ध विधान कर्म्म ……
२३. …… युपचयनैर्व्वसुधांस म (स्ताम्)……
२४. …… य सकलां सुनय (नाम्) ……
२५. …… नयः प्रतिमा …… ……

शब्दार्थः–

३८१ वैशाख महीना शुक्ल पक्ष

वैशाख मासे– वैशाख महीनामा, शुक्ल–शुक्ल पक्ष, अभिजिति मुहूर्ते– अभिजित मुहूर्तमा, शिलास्तम्भ–

ढुङ्गाको खम्बा, सपरिचुम्बित– परस्पर चुम्बन गरिएको, वक्त्र पञ्च-पञ्चमुख महादेव, मन्मथशरो-कामदेवको वाणले, लभते–पाउँछ, अवकाशम्–अवकाश, बृंहित–बढेको, चारूमूर्ति-राम्रो मूर्ति, इव– झैं, वर्षशतम्– सय वर्ष, चकार– गरे, स्वतनयै–आफ्नो छोराहरू, शुशुभे– सुहाए, महद्भि–धेरै, अनुपम गुणैः– अनुपम गुणले, प्रणतै– नुहेका, उदारै– उदार भएका, उच्चगिरि– अग्लो पहाड, शृङ्ग– टाकुरा, समाप्रतोदीम– समान फैलिएको, विधान विशारदत्वात्– विधान जानेको हुनाले, नभस्तल निर्म्मलेन्दोः - आकाश-मा रहेका निर्मल चन्द्रमाको, नयनो– आँखा भएका, वृष देवनामा– वृषदेव नामका, भगवतः–भगवानको, प्रतिमां– मूर्ति, सुरूपाम– राम्रो, विपुलानि-धेरै, धनानि– धन, तस्मै– तिनलाई, वीर्य वल प्रतापः – पराक्रम बलको प्रताप भएका, जन भृत्य सुहृद्द्विजानाम्– जनता चाकर मित्र ब्राह्मणहरूको, शरष्टि वर्षम्– ६५ वर्षसम्म, अधि-रूह्य– चढेर, सवायु वेगम– वायुको वेग समान, युधि– लडाईंमा, सर्वगुणोपपन्न– सबै गुणले युक्त भएका, ग्रह इव– ग्रह झैं, प्रियं चारू मूर्तिः – प्यारो राम्रो मूर्ति, तक्षषु– यज्ञहरूमा, नैक विधेषु– अनेक प्रकारका, नित्यम्– सधैं, परिशुद्ध विधान कर्म्म– विधान कर्मले शुद्ध भएका, वसुधां– पृथ्वी, समस्ताम्-सबै, सकलां– सम्पूर्ण-मा, सनयनां– आँखा भएका, नयः – नीति र प्रतिमा– मूर्ति ।

टिप्पणी

अभिलेखको पाठको दायाँ तथा बायाँ छेउ र -ल्लो भाग खण्डित भइसकेकोले अभिलेखको पाठको बीच भाग मात्रले विवरण अधूरो छ । अभिलेखमा "उच्च गरि शृङ्ग" भन्ने शब्दको प्रयोगबाट शिलास्तम्भ अति ग्लो उच्च पहाडको टाकुरा जस्तो भन्ने भाव झल्किन्छ । अभिलेखमा "संवत् ३८१" (वि. सं. ४९४) उल्लेख भएबाट यो मानदेवको शासनकालमा राखेको थाहा हुन्छ । खण्डित यस अभिलेखमा वृषदेवको नाम मात्र उल्लेख भएको छ । सम्भवतः मानदेवको नाम खण्डित भागमा परेको हुन सक्छ ।

अभिलेखमा "वग परि वृंहित चारू मूर्ति", "वक्त्र पंच", "परिचुम्बित", "भगवतः प्रतिमा" भन्ने शब्दहरूको प्रयोगले महादेवको राम्रो मूर्ति राखेको बुझिन्छ । त्यसैले यो शिलास्तम्भ पशुपति मन्दिरको आसपास नै रहेको स्तम्भ हुनुपर्दछ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

वि. सं. १४०६ मा बङ्गालका सुल्तान शमशुद्दिन इलियासको नेपालमा आक्रमण भएको थियो । त्यस बेला नेपालका असंख्य देवालय मूर्तिहरूलाई विध्वंश गरेर गएका थिए । पशुपतिनाथको शिवलिङ्गलाई समेत तीन टुका गरी खण्डित गरिदिएका थिए भन्ने कुरा गो. रा. वंशावलीको २८ पत्रमा उल्लेख छ । त्यही बेला यो स्तम्भलाई पनि टुका टुका पारी स्तम्भको अस्तित्व नै नरहने गरी खण्डित गरिदिएको हुनसक्छ । त्यसैले पछि यज्ञशाला निर्माणकार्य भएको बखत यी खण्डित ढुङ्गा लाई जगमा उपयोग गरिएको हुनुपर्छ । यस शिलास्तम्भ को अन्य बाँकी भागहरू पनि यस्तै प्रकारले जगमा उपयोग भइरहेको हुन सक्छ ।

यो अभिलेख प्राप्त हुनुभन्दा अघि चाँगुनारायण-स्थित संवत् ३८६ को मानदेवको विजय स्तम्भ लेखलाई नै संवत् उल्लेख भएको प्रथम प्रामाणिक प्राचीन अभि-लेख भनी इतिहासकारहरू मान्दै आएका थिए । अब चाँगुनारायणको अभिलेखभन्दा ५ वर्षअघिको संवत् ३८१ को अभिलेख प्राप्त भएको आधारमा प्रथम प्रामा-णिक प्राचीन अभिलेख यही सिद्ध हुन आएको छ ।

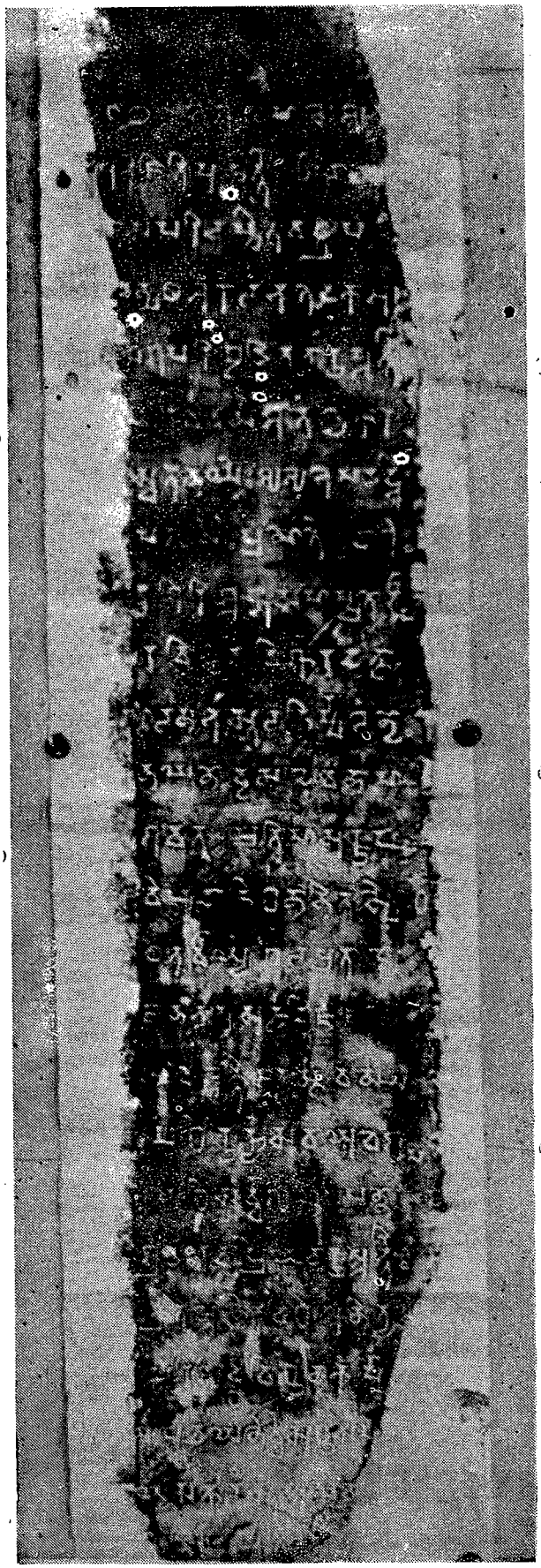

पशुपतिनाथ प्राङ्गणमा प्राप्त अप्रकाशित लिच्छवि अभिलेख

कपर्दार भोटु पाँडे

-ज्ञानमणि नेपाल

भारत र चीन विशाल दुई राज्यका बीचमा रहेको सानो नेपाल राज्य दुई ढुङ्गाको तरुल जस्तो छ। यसले आफ्नो परराष्ट्र नीति कुनै एकसंग विशेष संलग्न नभई सन्तुलन मिलाएर चलाउनु पर्छ र मात्रै आफ्नो सार्वभौमसत्ता जोगाइराख्न सक्दछ भन्ने सिद्धान्त दुई सय वर्षभन्दा पहिल्यै श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहबाट कायम गरिबक्सेको थियो। असंलग्नताको यो सिद्धान्त नेपालको लागि आज पनि झन् बढी उपयुक्त र उपादेय बनिरहेको छ। यी छिमेकी दुई देशसंग सम्बन्ध कहिल्यै पनि नबिग्रियोस् र आफ्नो देश असंलग्न परराष्ट्र नीति अवलम्बन गर्दै सार्वभौमसत्ता कायम गर्दै समृद्ध बनिरहोस् भन्ने उद्देश्य-ले आफूले थालेको एकीकरणको अभियानमा ज्यान दिएर लाग्ने भरपर्दा विश्वासिला भारदार कालु पाँडे र शिव-राम सिंह बस्नेतका सन्तानलाई यी दुई ठूला देशका सन्धि विग्रहका कुरा हेर्ने काम सुम्पनु भन्ने उपदेश श्री ५ बडा-महाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहबाट बक्सेको थियो। त्यसै प्रसङ्गमा मौसूफबाट दरबारभित्रको भण्डारको रेखदेख गर्ने कपर्दारी काम कालु खड्काका सन्तानलाई नछुटाउनू पनि भनी बक्सेको थियो।

"कालु कवर्दारका सन्तानलाई कवर्दारी नछुटाउनु दषिनको घाहा शिवराम बस्न्यातका सन्तान-लाई नछुटाउनु भोटको घाहा कालु पाँडेका सन्तानलाई नछुटाउनु[1]"

श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको यो उपदेश केही कालसम्म लागू रहे तापनि भीमसेन थापाको चकचकी चलेपछि पाँडे बस्नेत आदि छ थरी गोरखाली भारदारहरूको सन्तुलन मिलाई काम गर्ने परम्परा तोडियो र एकै वंशमा अधिकार कायम हुने प्रथाको श्रीगणेश भयो। बहादुर शाहको नायबीकालमा दरबारमा विश्वासिला र भरपर्दा भारदारमा पाँडेहरूकै चल्ती-फिर्ती थियो। कालु पाँडेका छोरा दामोदर पाँडे बहादुर शाहका अति विश्वस्त काजी थिए। भोट चीनतर्फको सन्धि विग्रहको काममा केही समयपछिसम्म पनि पाँडेहरूकै प्रमुखता देखिएको छ। श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहबाट कालु खड्काका सन्तानलाई कपर्दारी मान नछुटाउनू भनी बक्सेको थियो तापनि मौसूफको शेखपछि कालु खड्का र उनका छोरा राघव सिंह खड्काले मात्र यो कपर्दारी मान पाएको देखिन्छ। वि. सं. १८४४ सम्म राघवसिंह खड्का कपर्दार थिए।[2] यसपछि बहादुर शाहले खड्का वंशबाट झिकी यो कपर्दारी खान्की पाँडे वंशकै विश्वासिला भारदार तुलाराम पाँडेका छोरा

भोटु पाँडेलाई दिए । यसपछि धेरै कालसम्म भोटु पाँडे नै कपर्दार भई कामकाज चलाई आएका देखिन्छन् ।

त्यस बेला राज्यका विशिष्ट विभागमा धा करसार न्याय कटक अर्थात् सन्धि विग्रह (लडाईंभिडाइँ) शान्ति सुव्यवस्था र न्याय निसाफ पर्दथे । यी विभाग सम्हाल्ने काजी हुन्थे । नगदी ढिकुटीको रेखदेख गर्ने खजान्ची (कोषाध्यक्ष) कहिन्थे भने जिन्सी मालताल भण्डारको कारोबार सम्हाल्ने कपर्दार (महाकोषाध्यक्ष) भनिन्थे । वि. सं. १८५६ मा राखिएका विभिन्न ताम्रपत्रमा साक्षी बस्ने चौतरिया काजीहरूका हारमा कपर्दार भोटु पाँडे खजान्ची श्यामलाल उपाध्याय टक्सारी (स्वर्ण रौप्यमुद्राधिकारस्य) भीम खवास रहेका छन् ।[3] यी तीनै पद नगद जिन्सी मालसामानको रेखदेख गर्ने राखन धरन गर्ने अधिकारीका हुन् । यिनको अधिकारको विभाजन गरिएको हुन्थ्यो । तिनमा हामीलाई चासो परेको कपर्दारी पदको अधिकार कति थियो भन्ने सम्बन्धमा मात्र यहाँ विचार गरिन्छ । कपर्दार कालु खड्काका छोरा राघवसिंह खड्का वि. सं. १८४४ मा कपर्दार थिए । पछि यो पद भोटु पाँडेले पाए ।

कपर्दारको अधिकार

दरबारका अधीन रहेका देशभरिका खेतको आम्दानी उठ्तीपुठ्ती बुझिलिने, हिटीचोक कोटभण्डार गोठ बारुदखाना सोरामहालमा परपजनी गर्ने, फारख दिने काम कपर्दारको हुन्थ्यो । मुलुकभरिका खेतको आम्दानी आयस्ता भण्डारमा दाखिला गरी दरबारका केटाकेटी र अरू गोठ खेतका गोठाला खेतालाहरूलाई सिधा सामल बाँड्ने, हिटीचोक कोटभण्डारबाट हिसाबले खर्च गर्ने काम पनि कपर्दारले गर्दथे । दरबारबाट दिनु पर्ने अनाथ बालक अभ्यागतहरूलाई आफ्ना तजबीजले १ मुरीसम्म अन्न दिने अधिकार यिनको हुन्थ्यो, दरबार साधेर यसभन्दा बढी पनि दिन सक्तथे र धर्मकर्म पाठ पूजा होम आदि कार्यमा खर्च गर्नु पर्दा हिटीचोक मार्फत् दिन्थे, धार्मिक कार्य अट्काउनु नहुने हुनाले आदेश विना पनि आफ्ना तजबीजले खर्च दिने अधिकार यिनको थियो । घीउ खानीबाट र पराल बेचेर आएको आम्दानीले चाँदीका भाँडावर्तन बनाउने काम पनि कपर्दारले गर्दथे । बारुदखानामा काम गर्ने कामदारलाई रुजु काममा ल्याउने र यिनको पजनी गर्ने सोरा बारुद गन्धकको जगेडा गर्ने काम पनि यिनले राम्ररी गर्नु पर्दथ्यो । मधेशका सोरा महालमा जतिसक्यो धेरै सोरा जम्मा गरी राख्ने काम पनि यिनै तदारुखताका साथ गर्दथे, गाई भैंसी भेडा बाख्राका गोठको रेखदेख गर्ने ठूलठूला गोठलाई छुट्याई साना साना पार्ने, धेरै स-साना गोठलाई एकट्ठा गरी ठूला पार्ने तीन वहर दिएर एक कोरली गाई साट्ने र ३ वर्ष उँभोका जति रांगा दरबार पठाउने काम पनि कपर्दारकै तजबीजले हुन्थ्यो । खेतमा दैवी परी बाली विनाश भएमा जाँचीबुझी बाली मिनाहा दिने कर्मी सिकर्मी लोहार सुनार चुनार सुचीकार ताम्रकार धोबी कुसले आदि कामदारलाई काम लाउने, तनखा दिने, कामकाजमा रुजु राख्ने काम पनि कपर्दारकै थियो । यस बाहेक मुलुकभरिका सिसाखानीबाट दैदस्तुर र काछो (सिसाखानीमा लागेको कर) बापत आउने सिसा दरबार दाखिल गर्ने दरबार साधेर बेच्नुपर्ने जति बेच्ने काम पनि कपर्दारले नै गर्दथे । दरबारभित्र चाहिने जति पोसाकको र बाहिर सिरोपाउ दिन जति पोसाकको कपडा सिलाउने छेकाउने सबै अधिकार कपर्दारकै थियो, दशैंमा र फागुमा बाँड्नु पर्ने कपडा पनि यिनै बाँड्दथे ।[4] मुख्य गरेर कपडा पोसाकको प्रबन्ध गर्ने कपडा बाँड्ने हुनाले नै कपर्दार शब्द रुढ हुन आएको देखिन्छ ।

भोटु पाँडेले उपर्युक्त अधिकारका साथ कपर्दारी खान्की पाएका थिए । यस पदमा रही यिनले वफादारी साथ काम गरेका थिए र धेरै धर्म कीर्तिहरू पनि गरेका थिए । तिनमा हामीले थाहा पाए जतिको मात्र यहाँ उल्लेख गरिन्छ । यस अतिरिक्त कति सन्धि विग्रहको काममा राजकाजमा पनि यिनी खटिन्थे । वि. सं. १८४९ को नेपाल–चीन युद्ध हुँदा चिनियाँ सेनापति टुङ थ्वाङसंग मेलमिलापका लागि रणजित पाँडे नरसिंह गुरुङ्गहरू साथ यी पनि खटिएर गएका थिए । कुरो नमिलुञ्जेल यिनीहरू चिनियाँको शिविरमा रोकिएर रहे ।[5] पछि वेत्रावतीको अन्तिम युद्धमा पराजय पाएपछि टुङ थ्वाङ

चा गर्न राजी भए । त्यस बेला चिनियाँ सेनापतिसंग तोयोफोयो मिलाउन सकेको श्रय यिनी दुई भाइले पाएका थिए र यहाँ आएपछि श्री ५ बाट यिनले साढे चार–साढे चार हातका दुई हात्ती बकस पनि पाएका थिए ।[6] दुई वर्षपछि नरसिंह गुरुङ्गले काजी मान पाएर वि. सं. १८५२ मा चीन जाने प्रतिनिधिमण्डलको नेतृत्व पनि गरेका थिए । भोटु पाँडे भने एक टङ्कारसंग त्यसै पदमा बहाल रहे । वि. सं. १८७५ सम्म अनेकौं धर्मकीर्ति गर्दै यिनी जीवित रहेका देखिन्छन् ।

भोटु पाँडे भित्रीकोट भण्डारको रेखदेख गर्ने धार्मिक कार्यको खर्चबर्च दिने पनि हुँदा र आफू पनि धार्मिक प्रकृतिकै हुँदा दरबारभित्रको प्रयोगमा ल्याइने र पूजाका भाँडावर्तनमा यिनको नाम अङ्कित गरिएको पनि पाइन्छ । विशेष गरेर गोरखा दरबारको दशैं घरको पूजाकोठामा चढाएका भाँडावर्तनमा यिनको नाम कुँदिएको देखिन्छ । जस्तै- वि. सं. १८५० मा गोरखा दरबारमा थाल चढाए । वि. सं. १८५४ मा दशैंमा कन्या भोजनको लागि थाल र शुचिका लागि आवश्यक कोपरा पनि चढाएका थिए । वि. सं. १८५९ मा गोरखा दरबारमै दशैं घरमा राँगो काट्ने ठाउँमा नैवेद्य राख्ने थाली र त्यसै साल एक छडी पनि यिनले चढाएको देखिन्छ ।[7]

वि. सं. १८५५ को जनै पूर्णिमाको भोलिपल्ट परेबाको दिन अर्थात् गाइजात्रामा आफैले गुठी राखेको गौचरको नून थलामा गाइगोरुलाई गहुँ खुवाउन र नून चढाउन भनी भोटु पाँडेले सरकार साधी गुठी राखेका थिए ।[8] त्यसै साल श्री ५ रणबहादुर शाहले गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहलाई गादी सुम्पंदा गराएको धर्मपत्रमा सही गर्ने भारदारमा यिनको पनि नाम पाइन्छ ।

भोटु पाँडे धार्मिक प्रकृतिका मानिस त छँदै थिए, यस अतिरिक्त राजभक्त देशभक्त पनि त्यत्तिकै थिए । वि.सं.१८६३ मा नेपालमा एक ठूलो अनिष्टकारी घटना घट्यो । रणबहादुर शाह आफ्नै भाइका हातबाट मारिए, यसै काण्डमा धेरै भारदारका साथ उनका दुवै भाइ पनि मारिए । हेलम्बुमा निर्वासित भएर दुःखी जीवन बिताइरहेकी महारानी राजराजेश्वरी पनि सती जान बाध्य भइन् । यस पर्वपछि नेपालमा राजपरिवार र अरू भारदारहरूको पनि शक्ति कमजोर हुँदै आयो, भीमसेन थापाको र उनका भाइबन्धुको भने शक्ति राम्ररी प्रतिस्थापित भयो । रणबहादुर शाहका दुई भाइका र अरू भारदारहरूका अनिष्ट मृत्यु, महारानी राजराजेश्वरीको कारुणिक सती गमनलाई पनि टुलुटुलु हेरिरहेका सम्पूर्ण रैति र भारदारहरूको हृदय पनि भित्रभित्रै रोइरहेको थियो । यस कारुणिक दृश्य देखिरहेका धर्मात्मा भोटु पाँडेको हृदय पनि राजारानीको भक्ति र शोकले द्रवीभूत भएको थियो । यसैको फलस्वरूप राजा-रानी परलोक वासी बनेको ६ महीना नबित्दै भोटु पाँडेले रणबहादुर-शाहको सालिक बनाई पशुपतिनाथको दक्षिण ढोकानेर स्थापना गरी त्यसको पादपीठमा अभिलेख कुँदाई पतिव्रता महारानी राजराजेश्वरीको प्रशंसा गरेका छन् ।[9] जीवित अवस्थामा राजकाजी दाउपेचले गर्दा पति प्रेमबाट अलगिएर भोटे गाउँ हेलम्बुमा निर्वासित भएकी लामा गुरु थापी माला घुमाई हरदम जप गरिरहेकी पतिको वध उप्रान्त पनि भारदारका पेचले राजसिंहासनमा बसेका बालक छोरा राजाको मुखसम्म हेर्न नपाई पतिको चितामा चढेकी महारानी राजराजेश्वरीप्रति सबैको सहानुभूति हुनु स्वाभाविकै थियो । यस सालिकका अभिलेखले यही सहानुभूतिका शब्दलाई सजीवता दिई प्रकट गरिरहेको छ ।

यसपछि यस सालिकको सुरक्षाका लागि भोटु पाँडेले लुभु सेराको १५० रोपनी अर्थात् ६०० मुरी माटाका ६ खेत गुठी पनि राखिदिए ।[10] यस घटनाबाट भोटु पाँडेको हृदय धर्ममा राजारानीको भक्तिमा कति आकृष्ट भएको थियो भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । भोटु पाँडेले राखेको सो सालिकमा कुँदिएको श्लोकले उपर्युक्त कारुणिक कुरा नै व्यक्त गर्दछ । सो यस प्रकार छ–

वर्षे वन्हिरसैर्गजेन्द्र धरणीसंख्यामिते माधवे
मासे देवगुरौ षडाननतिथौ पक्षे सिते सत्वरं ।
साध्वी शंभुसरित्तटे रणबहादुरेण भर्त्रा समं
त्यक्त्वा देहमगात् गिरीशपदवीं श्रीराजराजेश्वरी ।।

सम्वत् १८६३ साल आश्विन शुदि १३ रोजमा यो सालिक श्री कपर्दार भोटु पाँडेले बनाई चढ्हायाको हो । सुभम् ।

वि. सं. १८६३ शुदि ६ बिहीवारका दिन हड-बड्याउँदै वागमतीको किनारमा आई आफ्ना स्वामी श्री रणबहादुर शाहका साथमा सती गएर देह छाडी पतिव्रता महारानी राजराजेश्वरी देवी शिवपुरीमा प्राप्त भइन् ।

यो सालिक स्थापना गरेको महीना नबित्दै कार्तिक शुदि पूर्णिमामा पुनः भोटु पाँडेले आफ्ना छोरा सहित भएर पशुपतिनाथको दक्षिण ढोकानेर रहेको धर्म-शिलाको जीर्णोद्धार गरी नयाँ बनाइदिए ।[11]

यी बाहेक धर्मात्मा दयालु कपर्दार भोटु पाँडेले आफ्नो जीवनको अन्तिम भागमा गरेका धार्मिक कार्यमा काठमाडौं शहरबाट स्वयम्भू जाने बाटोमा पर्ने विष्णुमती-का पुलको जीर्णोद्धार पश्चिम पहाडतिरबाट आउने बाटोमा पर्ने सोह्रखुट्टे पाटीमा धर्मशाला बनाएर त्यता-पट्टिबाट आउने यात्रुको लागि सदावर्त र तुलस्याहीमा मन्दिर अर्को सदावर्तको स्थापना, नरदेवी मन्दिरको जीर्णोद्धार देवीको पूजाजात्रा गुठीको प्रबन्ध आदि प्रमुख थिए ।

वि. सं. १८४९ मा नेपाल–चीन युद्ध हुँदा यहाँ आएका प्रतिनिधि चिनियाँ र भोटे काजी थुनिएर रहेका थिए । युद्ध चम्कँदै गएका बेलैमा रोकिएका आफ्ना मानिस छुटाउने उद्देश्यले टुङथ्वाङले सलुक गर्ने प्रस्ताव गरी पत्र पठाए । यताबाट पनि नेपाल सरकारले सलुक गर्ने ध्येयले चीनी भोटे काजी साथ लाएर काजी रणजित पाँडे, कपर्दार भोटु पाँडे, टक्सारी नरसिंह गुरुङ्ग, राम-दास पन्त र बलभद्र खवासहरूलाई पठायो । त्यसपछि कुरा फेरेर चिनिया वजीर टुङथ्वाङले रणजित पाँडे र बलभद्र खवासलाई मात्र यता पठाइदिए, अरूलाई उहीं रोकिराखे । यस अवस्थामा थुनछेकमा परेका भोटु पाँडेले आफू विपदबाट छुटकारा पाउने आशयले होला, आफ्नो घर भएको डट टोलनेरकी डटेश्वरी नरदेवीको पूजा गर्ने मन्दिरको जीर्णोद्धार गर्ने गुठी राख्ने जात्रा गर्ने के के भाकल गरेका थिए । छुटेर आएपछि त्यही भाकल पूरा गर्न उनले नरदेवी स्थानमा चाँदीका पूजा भाँडा चढाए, पछि फेरि मन्दिरको जीर्णोद्धार गरी छाना थपी सुवर्णले लेपित पनि गरे । देवीको बलि पूजा जात्रा आदि चलाउन धेरै खेत बारी गुठी राखी आफ्ना टोलेहरूलाई गुठियार नियुक्त गरेका थिए ।[12]

भोटु पाँडेले धर्मशाला धारा बनाउने, पोखरी खनाउने काम पनि गरेका थिए । आफूले बनाएको धारा पोखरीको लागि गुठी पनि राखेका थिए । श्री ५ गीर्वाण-युद्ध विक्रमलाई साधेर पाएको बिर्ता जग्गा ७ रोपनीमा पोखरी र १० रोपनी खेत गुठी राखी वि. सं. १८६४ मा अभिलेख स्थापना गरेका थिए ।[13]

भोटु पाँडेले गाईवस्तुलाई चरनको लागि गौचर राखेको, गाई–गोरुलाई नून, गहुँ खुवाउन भनी जग्गा, गुठी राखेको चर्चा हामीले माथि गर्यौं, यस अति-रिक्त पशुपतिका आसपासका जङ्गलका बाँदरलाई मकै खुवाउन भनेर पनि रानीवननेरको पाखो, बारी र जग्गा गुठी राखेका थिए । त्यस जग्गाबाट २१ मुरी १२ पाथी मकै आयस्ता आउँथ्यो । त्यस आयस्ताबाट प्रतिदिन पशुपतिका बाँदरलाई ४ माना, गुह्येश्वरीका बाँदरलाई ३ माना र गोरखनाथका मृगस्थलीका बाँदरल ई १ माना का दरले गुठियारमार्फत बाँडिदिने व्यवस्था पनि बाँडि-दिएका थिए ।[14]

यसरी भोटु पाँडेले घर पालुवा गाईवस्तु र वनैया बाँदर-लाई मात्र सदावर्त लाएका थिएनन्, अपितु टाढा टाढाबाट पश्चिम पहाडतिरबाट आउने यात्रुहरू र जोगी जंगमहरूको लागि बास बस्ने पाटी र भोजनको लागि सदावर्त लाउने व्यवस्था पनि गरिदिएका थिए । यो एक धर्मशाला सदा-वर्त आफ्नो घरबास भएको नरदेवीको डट टोल नजीकै पश्चिमतर्फबाट शहर पस्ने ढोकैनेर सोह्रखुट्टे पाटीमा थियो । अर्को धर्मशाला र सदावर्त महोत्तरी जिल्लामा मटिहानी मठ नजीकै तुलस्याहीमा पनि थियो । तुलस्याही-मा त यिनले एउटा ठूलो लक्ष्मीनारायणको मन्दिर पनि बनाएका थिए । तुलस्याही भन्ने स्थान मटिहानीको एक कोश पूर्वपट्टि नेपाल–भारत सीमा नेरैको ठूलो फाँटमा अवस्थित छ । लक्ष्मीनारायणको मन्दिर धर्मशाला बगैंचा, जलाशय आदिको निर्माण गरी आउने यात्री, जोगी जङ्गमहरूलाई सदावर्त गाई भोजन गराई भोटु पाँडेले आफ्नो र आफ्ना बाबु बाजेको पुण्य बढाएका थिए । यसको लागि उनले महोत्तरीको यही तुलस्याहीको आस–पासमा धेरै विघा जग्गा गुठी राखेका थिए । यही मधेश

जग्गाको आयस्ताले काठमाडौंको र तुलस्याहीको लक्ष्मी-नारायण स्थानको पूजाआजा, सदावर्त पनि चल्दथ्यो। दुबैतर्फको सदावर्त चलाई लक्ष्मीनारायणको पूजा गरेर पूजारीलाई खान्की दिएर बाँकी रहेको आयस्ता आफ्ना छोरा गजदल पाँडेले खानू भन्ने व्यहोरा उक्त शिलालेखमा लेखिएकोले उनका वंशजले अहिलेसम्म नै सो तुलस्याही मन्दिरको पूजा चलाई आयस्ताको उपभोग गर्दै आएका छन्। तुलस्याहीमा राखिएको एक ठूलो शिलालेख त्यहींका मन्दिरका घण्टाका अभिलेखले पनि भोटु पाँडेका कीर्तिलाई अमर गराइरहेछन्।[15]

टिप्पणी

१) श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशबाट।
२) धनबज्र बज्राचार्य समेत सम्पादित शाहकालका अभिलेख, पृ. १७२–१७३।
३) उही, पृ. २७४, २७८, २८२, २८६, २९०, २९४, २९९ र ३०२।
४) नरहरिनाथ सम्पादित इतिहास प्रकाश, पृ. १५०।
५) धनबज्र, ज्ञानमणि—ऐतिहासिक पत्र संग्रह, पृ. ५९।
६) यही तल परिशिष्टमा प्रकाशित पत्र द्रष्टव्य।
७) शाहकालका अभिलेख, पृ. २१९, २३४, ३५०, ३७२।
८) उही, पृ. २३९।
९) संस्कृतसन्देश, वर्ष १, अङ्क ६, पृ. १८।
१०) शा. अभि., पृ. ४३४।
११) उही, पृ. ४३२।
१२) उही, पृ. ३६६—७०।
१३) उही, पृ. ४४७—४८।
१४) उही, पृ. ४५९—६०।
१५) यही तल परिशिष्टमा प्रकाशित अभिलेख द्रष्टव्य।

परिशिष्ट

१

(प्रशस्ति)

आगे दारोगा महादेउ पाध्या दामोदर जैसी मधु षवास जोरावर षवास अर्भसिं षवास प्रति जाघीआ षोला षेदा हाती मध्ये भोटु पांडे नरसिंह टकसारीके चीनीयासीत घाई गरि आग्राको सीरोपाव हाती बुइ २ हात नवो ९ तनुषाह गरि बक्स्यौं वमोजीम तपसील भरीदेउ. बही बुझदा मोजरा पर्ला.....

तपसील

भोटु पांडेके हाती १ हात ४।।
नरसिंह टक्सारिके हाती १ हात ४।।
इती सम्वत् १८४९ साल फागुन वदी ६ रोज ७ शुभम्
१२/१६०

(यो पत्र जगमान गुरुङ्गको नेपालको एकीकरणमा गुरुङ-हरूको भूमिका, पृ. १३१ मा पनि प्रकाशित छ।)

२

(प्रशस्ति)

आगे टकसारि नरसिंहप्रति पाठनका श्रीदेगुलतलेको छानामा सुन अपनाकन बेस पन्नादार सुना तोला ३३ दर १७ रुपैयाको सुन भोटु पाडे कपर्दार मार्फत भरीदेउं टकसारको बहि बुझदा मोजरा पर्ला इती सम्वत् १८५० साल मिती वैसाक वदि १० रोज

२९।१८०

३

महोत्तरी मटिहानीनेर तुलस्याहीको नारायण मन्दिरको भोटु पांडेको अभिलेख

(चन्द्र) (सूर्य)

(गरुडनारायण)

श्रीरामज्यू ६ श्री पंचायेत देवता

१ स्वस्तिश्रीगिरिराजचक्रचूडामणिनरनारायणेत्यादि
विविधविरुदावलिविराजमानमानोन्नतश्रीमन्महारा-
जाधिराज—
२ श्रीश्रीश्रीमहाराजे गीर्वाणयुद्धविक्रमसाहबहादुरसम्सेर-
जङ्गदेवानाम् सदा समरविजयिनाम्= आगे कपर्दार
भोटु पाडे
३ के तैंले आपना बाबु बराज्यूको नाउमा पकनाजोलमा
धर्म्मसाला बनायाको सदावर्त रापनानिमित्त जिल्लै
महुतरि प्रगन्ना कौरा
४ डिमध्ये माधो साहिले कालाबंजर बसायाका एकसठ्ठि
सालमा कपर्दारि पानगिमा पऱ्याको मौजे बहेडा
गैंह असलि दायलि ससि—

५ मको मेडबन्दी मोफसलका अमला शुब्बा नैनसि डिठा शुवा गजसि फौजदार धर्म्मसि भडारि श्रीकृष्ण चौभान फौजदार रमानन्द पाध्या

६ मोनसिफ मोहर चौधरि गंगाराम चौधरि पेस्कार लालसिदास मोहनदास नायेब पेस्कार धर्मपतिदास नारायणदत्तदासका चौधरि लालदास तजधा (?)

७ चौधरि चूडामणिदास कानुगोए तोतिरामदास जैवार महंत वनमालिदास रघुनाथ राये जेठरैयति प्रगन्ना महुतरि चौधरि बुधसेनदास हिर्द

८ सिदास प्रगन्ना षेसराहा कानुगोये लेषनारायणदत्त प्रगन्नामहुतरि लाला बैजुलाल सिमानदार वाकिफ-कार पिथि राउतहरूले ग—

९ न्यावमोजीम तस्को साध उत्तरका सिमाना बुढज मुनि सतबेधाका पछवारि कान्हीपर सिमरका गाछ छोटा तिस्का पश्चिम येक

१० र सिपर पिगरका गाछ तिस्का उत्तर चार डेगपर किलाकोइला १ तिससौ पश्चिम धनहर चौरिका पश्चिमदक्षिण उत्तर दछि.

११ न नांसिछोटा तिस्का पछुवारि काधिपर किला कोइला १ तिस्सौ पश्चिम जीमडका गाछतर किला कोइला १ तिस्सौ पश्चिम कुकु

१२ र धरि पोखरिका दक्षिण धुरपूर्व पश्चिमे धुरका पछनारि मुहुडा कोइलाकिला १ किलाकोईलासौ उत्तरे दछिने धुर धुरका उत्तर

१३ वारि मुहगपर किलाकोइला १ किलाकोईलासौ पश्चीममुहं धुर धुरसौ पश्चिम पोषरिको दछिन-वारि भिडासौ पश्चिम

१४ जिमडाका गाछ तिस्सौ पश्चिम डोंडिका पछवारि कांधिपर किलाकोइला १ तिस्सौ पश्चिम सोझ दोश्रा डोंडिका पुवारि

१५ काधितक तिस्सौ उत्तर मार्धा साहिका जिराति डोंडिको उत्तर वारि आरितक तिस्सौ दक्षिण नया भिडक पुवारिकात कि—

१६ लाकोईला १ किलाकोईलासौ पश्चिम षलहद्दिडिहका पूर्व डोंडाका पुवारि काधिपर कोईलाकिला १ किला कोई

१७ लासौ उत्तर घाधरि दाषिल डोंडा तिस्का पुरवारि किलाकोइला १ तिस्सौ पश्चिम घाधरि दाषिल बिगहि नदि पछ

१८ वारि सिमात (क) बिगहि नदि दछिनका सिमान विमहिजमुनिका दोमुहानसौ उत्तर तिस्सौ पूर्व जमुनी नदिसौ सामि

१९ ल सतवेधाका वुढ जमुनिका दोमोहानतक तिस्सौ उत्तर पहिला किलाकोइला सतवेधा बुढजमनिका

२० पछवारि काधिपर छोटासिमरको गाछ तिस्का पश्चिम पिडारको गाछका उत्तर चार डेगपर को

२१ ईलाकिलातक हदमहद येति सिमानभित्रको जगाको तम्वापत्र मोहर गरिबक्स्या यो जगा

२२ को उत्पन्नले सदावर्त्त चलाउनु यो सदावर्त्त यो षंडित् गर्नामा पस्ला हिंदु भया गाइ मार्न्याको पाप मुस

२३ लमान भया हराम षाया मार्न्याको पाप लागला जस्ले यो जगा सदावर्त्त थामनामा पस्ला तसलाई श्रीपञ्चायन

२४ देवताका सुद्रिष्टि होला

स्वदत्तां परदत्तां च यो हरेच्च वसुंधराम्
षष्ठिवर्ष सहस्राणि विष्ठायां जायते क्रि

२५ मि. इति सम्वत् १८६२ साल मिति चैत्र शुदि १ रोज ६ शुभम्

२६ मोहरमा मार्फत रह्माको मार्फत प्राणसाह
मार्फत रणद्योत साह मार्फत सेरबहादुर साह

२७ मार्फत रणजित पाडे मार्फत भिमसेन थापा
मार्फत दलभंजन पाडे मार्फत रणध्वज थापा

२८ मार्फत बहादुर भण्डारि मार्फत बालनरसिंह कुवर
मार्फत नरसि मार्फत उर्दै गीरि शु

२९ भम्=

३० र्यस जगाका उत्पंनले पकनाजोलमा धर्मसालाको सदावर्त्त र तुलस्याहिमा स्थापना

३१ गर्न्याको स्वामिनारायणका थानमा सदावर्त चलाई ब्रैजन देवताको नीत्ये नैमित्ति—

३२ क पूजाको सराजाम कत्तितक (न) घटाई पुजा गर्नु पुजाहारिको षानगि पनि सालिन्ना

३३ क (त्ति) नघटाई दिनु येति षर्च गरि सेक बाकि रह्याको गज दल पांडेले षानु भनि बंदे
३४ (ज बांधी) राष्यौं— — —

(यो अभिलेख मटिहानी मठदेखि सोझै १ कोश जति पूर्वपट्टि नेपाल–भारत सिमाना नजीकै तुलस्याहीमा भोटु पाँडेले स्थापना गरेका नारायण मन्दिरको प्राङ्गणमा अवस्थित छ। यो अभिलेखको उतार मैले जनकपुर जलेश्वर मटिहानीका अभिलेख उतारेर ल्याउने प्रसङ्गमा जाँदा पाएको हुँ। यसको उतार लिंदा मेरा साथ जाने पुष्पप्रसाद घिमिरेले सहयोग गरेका थिए।)

(अभिलेखको शिरमा चन्द्र, सूर्य र माझमा नारायणको चित्र कोरिएको छ। अभिलेखको शिलामाथि ७१ से.मी., तल ३३ से.मी. चौडाइ छ, १ मी. ९ से.मी. लामो छ। यही बेहोराको अर्को अभिलेख सोन्हखुट्टे पाटीमा पनि छ।)

४

तुलस्याहीका नारायण मन्दिरका घण्टाको बजदल पाँडेको अभिलेख

सम्वत् १८७५ साल माघ सुदि १५ रोज ४ का दिनमा तुलस्याहिका श्री ३ स्वामिनारायेण प्रिति गरि श्रीकपर्दार भोटु पांडेले चौविस धार्नी— —का घन्टा चन्हायाको हो. बिघ्नि फुटदा ७ धार्नि थपि (सं.) १८९३ साले मिति आषाढ सुदि ११ का दिन ३१ धार्निका घंट= श्रीगजदल पांडेले चन्हायाको हो ।।.।।

भोटु पांडेको वंशवृक्ष

गणेश पाँडे (गोरखामा राज्य संस्थापक द्रव्य शाहका प्रमुख सहयोगी)

विष्णु पाँडे

विरु पाँडे

बली पाँडे

विष्णुदास पाँडे

तुलाराम पाँडे (काठमाडौं विजयका दिन बैरीले छरेको बारुदमा सल्की तलेजुमा मृत्यु)
(सरस्वती)

जगजित पाँडे रणजित पाँडे ब्रजवासी पाँडे भोटु पाँडे (कान्छा)
(अन्नपूर्णा प्रशोदा)

बलमञ्जन पाँडे गजदल पाँडे गरुडध्वज पाँडे

नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तन–परम्परा : एक अध्ययन

–केदारनाथ प्रधान

विषय प्रवेश

प्रस्तुत अध्ययन नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तन–परम्पराबारे अध्ययन गर्ने उद्देश्यले तयार गरिएको छ। नेपालमा अहिलेसम्म भएका हुनसक्ने दार्शनिक चिन्तन–परम्पराबारे चर्चा गरिएको रचना प्रकाशित भएको छैन। अझ स्पष्ट गरी भन्ने हो भने दर्शन वा चिन्तन वा दृष्टिकोणको सम्बन्धमा चर्चा भएको रचना पनि पाइएको छैन। नेपालको प्राग् इतिहास र मानवको उद्भव र विकासबारे समग्र चर्चा नगरिए तापनि विभिन्न कालका प्राग् मानवका अवशेषहरू प्राप्त भएको आधारमा तीसम्बन्धी रचनाहरू प्रकाशित भएका छन्। तर दृष्टिकोणबारे एकाधमा मात्र चर्चा भएको छ र चर्चा गरिएकामा पनि एकदम कममात्र चर्चा वा उल्लेख गरिएको छ। यस किसिमको प्रतिकूल स्थितिमा पनि भविष्यमा गरिने अध्ययन र अनुसन्धानको लागि सहयोग पुग्ने अभिप्रायले यहाँ प्रारम्भिक अध्ययन प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको छ।

चिन्तनको सम्बन्धमा केही चर्चा अनुसन्धाता निरीश नेपालका दुई वटा रचनाहरू[1] मा खासगरी भारतीय चिन्तनबारे चर्चा गरी नेपाली सन्दर्भबारे पनि संक्षिप्त रूपमा भए पनि उल्लेख र चर्चा गरिएको छ। यी पंक्तिका लेखकको एउटा पुस्तिका[2] मा मानवको उद्भवको सम्बन्धमा 'किरातमुन्धुम्' र 'तम्बा कइतेन'मा भएका उल्लेख र 'सृष्टिको मुहान हिमालय' सम्बन्धी अनुश्रुतिबारे पनि चर्चा गरिएको छ। त्यस्तै अर्को पुस्तिका[3] मा दृष्टिकोणसम्बन्धी केही चर्चा र हालै प्रकाशित पुस्तक[4] मा सामान्य रूपमा भए पनि नेपालमा मानवको उद्भव र विकासबारे चर्चा गरिएको छ। ओम गुरुङ्गको रचना[5] मा नेपालको मानवशास्त्रसम्बन्धी अध्ययनमा अठारौं शताब्दीदेखि यताको सम्बन्धमा छोटो

१. 'जैनिज्म ऐन्ड बुद्धिज्म : अ कम्पैरिजन् ऐन्ड कन्ट्रास्ट्' (१९८१) र 'दि फिलोसफी अफ् चार्वाक्' (१९८१)।

२. आदि मानवको उद्गम र उद्गमस्थल (१९८८)।

३. नेपाली इतिहास लेखनबारे (१९८५)।

४. नौलो नेपाल परिचय (१९८९)।

५. 'आन्थ्रोपोलोजिकल् ट्रेन्ड् इन् नेपाल' (१९८७)।

चर्चा गरिएको छ तर त्यसअघिको चिन्तनबारे उल्लेख-सम्म पनि भएको छैन । त्यस्तै मोदनाथ प्रश्रितका पुस्तक-हरू[6] मा मानवको उद्भव र विकासबारे दुवै दृष्टिकोण (सृष्टिवादी र भौतिकवादी) अनुसार केही चर्चा गरिए तापनि नेपाली सन्दर्भबारे केही उल्लेख मात्र भएको छ । जनकलाल शर्माको पुस्तक[7]मा नेपालका मानव र समाज-बारे विस्तृत चर्चा गरिए तापनि प्रस्तुत अध्ययनसित सम्बन्धित विषयको सम्बन्धमा स्पष्ट चर्चा हुनसकेको छैन । भीमभक्तमानसि बस्नेतको पुस्तक[8] र स्वयम्भूलाल श्रेष्ठको पुस्तक[9] मा नेपालमा पाइने 'सृष्टिको मुहान हिमालय' सम्बन्धी अनुश्रुतिबारे र दोस्रोमा सृष्टिको शुरुआत हिमालयको दक्षिणको उपत्यकामा भएको सम्बन्धमा सामान्य चर्चा गरिएको छ ।

माथिको चर्चाबाट नेपालमा मानवको उद्भवको सम्बन्धमा एकाध रचनाहरूमा केही उल्लेख र चर्चा भए तापनि ती रचनाहरू पूर्ण र समग्र नरहेको स्पष्ट हुन आउँछ । यस किसिमको स्थितिमा प्रस्तुत अध्ययनको आवश्यकताबारे स्पष्ट हुन्छ । नेपालको इतिहास, सभ्यता र संस्कृतिलाई उत्तर वा दक्षिणबाट आयात गरिएको भनी मान्ने गरेको सन्दर्भमा प्रस्तुत अध्ययनको औचित्यता र महत्त्वबारे पनि प्रष्ट हुन्छ ।

प्रस्तुत अध्ययनलाई तयार पार्न सन्दर्भग्रन्थ सूची-का ग्रन्थहरू, अनुश्रुति, पुराण, केही शिलालेख र केही चिन्तकहरूसितको छलफललाई सामग्रीको रूपमा उपयोग गरिएको छ । त्यसैले लेखक सम्पूर्ण ग्रन्थकार र सहयोगी व्यक्तिहरूप्रति आभारी रहेकोछ।साथै यस लेखलाई त्रिभुवन विश्वविद्यालय केन्द्रीय इतिहास शिक्षण विभागको गोष्ठी (२०४३।३।२१)मा प्रस्तुत गर्दा विशेष प्रो. डा. प्रेम-रमण उप्रेतीद्वारा दिइएका सुझाव अनुसार केही संशोधन पनि गरिएको छ र लेखक उहाँप्रति पनि आभारी रहेको छ ।

१. प्रारम्भिक चिन्तन

हामी रहँदै आएको विश्व–जगत् र जीवनको उत्पत्तिबारे मानिसले धेरै पहिलेदेखि नै सोच्न थालेको हो र यससम्बन्धी शोध–खोज अहिलेसम्म निरन्तर जारी रहेको छ । पशु–जगत्देखि मानवलाई भिन्न बनाएको मस्तिष्क र यसको माध्यमले गरिने चिन्तन कसैको अनु-कम्पाबाट पाएको उपहार होइन । यो हामी रहँदै आएको समाजकै उत्पादन हो (चाइल्ड १९७८ : २२) । तर यो चिन्तन कहिलेदेखि शुरू भयो भनी भन्न कठिन छ र यसबारे मानवशास्त्री र समाजशास्त्रीहरूले निक्यौंल गर्न सकेका छैनन् । सामान्य चिन्तन त मानिसले आरम्भदेखि नै गर्दै आएका हुन् तर आत्मासम्बन्धी चिन्तन सम्भवत: ५० हजार वर्षभन्दा अघिदेखि नै गर्न थालेका हुन् । मरेका मानिसलाई सपनामा देखेपछि मानवका दुई वटा आत्मा रहेको र तीमध्ये एउटा आत्मा ऊ मरेपछि पनि जीवित रहन्छ भन्ने ठानी आत्मालाई मान्ने र मरेपछि लाशलाई गाड्ने चलन आजभन्दा करीब ५० हजार वर्ष अघितिर जर्मनीका निआन्डर्थल(Neanderthal) मानव मा रहेको (पूर्वोक्त : २१) पाइन्छ । समुदाय वा परिवार ठूलो भई हांगा छुटिदा गणजातिको प्रादुर्भाव भयो र रहँदै—बस्दै गर्दा स्वच्छन्द यौन स्वतन्त्रतामाथि रगतको नाताको आधारमा बन्देज लाग्दै गरेपछि भिन्न रक्त सम्मिश्रणको कारण मानवको मस्तिष्कको क्षमता र चिन्तन शक्तिको अभिबृद्धि शारीरिक परिवर्तनसंगै हुँदै आयो । आगोको आविष्कार गर्न जानेपछि र खासगरी उपत्यकाको नदी किनारमा पुगेपछि शिकारी–अर्थतन्त्रबाट कन्दमूल र जलचर प्राणीमा निर्भर हुने अर्थतन्त्र वा व्यवस्थाले आगोमा पोलेर खाने प्रक्रियाको शुरू विकास हुनगयो । पशुपालन र कृषिजस्ता नयाँ व्यवसायको प्रादुर्भावले अतिरिक्त उत्पादनको अवस्थिति, व्यवस्थित बस्तीको थालनी र पछि धातुसमेतको प्रादुर्भावले समाजमा

६. जीवाणुदेखि मानवसम्म (१९८६) र आस्था तथा प्रथा : एक विवेचना (१९८७) ।

७. हाम्रो समाज एक अध्ययन (१९८२) ।

८. नेपालको ऐतिहासिक झलक (१९५६) ।

९. हामी नेपाली (१९७१) ।

माताको स्थानमा पिता स्थापित भई समाजमा दुई वर्गको आधारको संगसंगै मानवको चिन्तनको क्षितिज पनि फराकिलो बन्दै गयो। फलस्वरूप मानिसले उत्पादनमा फुर्सद मिलेका र उत्पादनमाथि हैकम चलाउने व्यक्तिले वा समूहले नयाँ-नयाँ चिन्तन गर्न थाले। यस्ता व्यक्ति वा समूहमा अधिकांशतः पहिलेका युद्ध नायक अथवा पुरेत वा बामी पदमा रहेका समाजका पुरुष नायकहरू पर्दछन्। मानवको मस्तिष्कको सबैभन्दा ठूलो (भव्य) युग ५०००-३००० ई. पू. तिर भएको (सांकृत्यायन १९८३ : भूमिका '५') भनी मानेको पाइएबाट धातुयुगपछि नै मानवले जगत्संगै आफ्नो उत्पत्तिबारे समेत अलि व्यवस्थित रूपले चिन्तन गर्न थालेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ।

मानवले आफू र आफू रहेको संसारको उत्पत्तिको सम्बन्धमा सोच्दा प्रजनन-क्रियाद्वारा मानव जन्मिने कुरा धेरै अघिदेखि थाहा पाए र यसैको परिणामस्वरूप योनि र लिङ्ग एवं जलहरिसहितको शिवलिङ्गको पूजा गर्न थाले। तर प्रकृतिका अन्य रहस्य बुझ्न नसकेपछि 'आत्मा' को परिकल्पना गर्न पुगे र पछि यसै 'आत्मा' बाट 'जीव', 'ईश्वर', 'दैव', 'परमात्मा', 'परमेश्वर' आदि नाम देखिए, जो 'रहस्यमय' तथा 'अदृश्य शक्ति' कै अनेक परिकल्पित रूप हुन्। 'ईश्वर' बाट अथवा उसको 'अपरम्पार लीला' वा 'असीम अनुकम्पा'को परिणाम जगत् लगायत सम्पूर्ण पदार्थ र प्राणीको सृष्टि भएको धारणाको विकास भयो। यही धारणालाई सृष्टिवादी वा आदर्शवादी भन्ने गरिन्छ। त्यस्तै प्रकृति र यसका कतिपय रहस्यहरूबारे थाहा पाएपछि तिनलाई प्रकृतिकै उपज मान्ने धारणा पनि संगसंगै विकसित भयो। यस धारणालाई वैज्ञानिक वा भौतिकवादी भन्ने गरिन्छ। जगत् र जीवको उत्पत्तिमा प्रकृतिको भूमिकालाई मान्दै सृष्टिवादी ढङ्गको धारणा पनि पछि देखिएको छ र यसलाई सृष्टिवादी-भौतिकवादी वा पराभौतिकवादी भन्ने गरिन्छ।

२. सृष्टिवादी चिन्तन

सृष्टिवादी चिन्तन वा धारणा संसारको प्रत्येक जसो धर्ममा रहेका कथाहरूमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ। यस्तो कथा पहिले एउटा मुलुक (आज इराक भनिने मेसोपोटामिया वा हिमालय प्रदेशको कुनै एउटै मुलुक) मा उत्पत्ति भई संसारको अनेक ठाउँमा स्थानान्तरण भएका जनजातिसितै फैलिई विभिन्न रूप देखिएको भनी मानिन्छ। इसाई धर्मग्रन्थ 'बाइबिल' मा मानवको उत्पत्ति माटोको मूर्तिमा 'ईश्वर' ले फुकेर प्राण भरे र त्यसको करङको एउटा हाड लिई स्वास्नीमानिस बनाए भन्ने उल्लेख गरिएको छ। इस्लामी धर्मग्रन्थ 'कुरान' (५७। १।१४) मा माटोद्वारा सृष्टि गरिएको मूर्तिमा एक थोपा तुच्छ तरल पदार्थ मिलाई आत्मा फुकेर बिउँताए (नेस्तुर्ख १९६७ : ९) भन्ने उल्लेख पाइन्छ। चीनको नुवाको कथामा माटोद्वारा मानिस बनाएको (लानपो १९८० : प्राथमिकी 'ii') भनी वर्णन गरिएको छ। यी तीनवटै कथाहरूको रूपमा केही भिन्नता रहे तापनि सार भने एउटै रहेको छ। 'बाइबिल' मा 'आदम्' र 'इभ' को नाम, 'किरात-मुन्धुम्' मा 'सुसुङ्गे लालाङ्गे' एवं 'लेप्मुहाङ' को कथाको वर्णन गरिएको छ। हिन्दू पुराणहरूमा कतै ब्रम्हा र तिनकी छोरी (शर्मा हरवश १९७२: ६-७), ऋग्वेदमा कतै शिव र तिनकी छोरी, कतै इन्द्र (३।३।३३), कतै त्वस्टा विश्वकर्मा (३।५।५४), कतै अग्नि (३।५।०५५) र कतै-कतै कथित नृवंशको पिता कश्यप ऋषिबाट मानव वंशको उत्पत्ति भएको भनी उल्लेख गरिएको छ। अष्ट्रेलियाका धार्मिक कथाहरूमा सर्वप्रथम उत्पत्ति भएका 'माकू' र 'महोरानुई रङ्गी' नामका दुई स्त्री र पुरुषबाट जन्मेका 'रङ्गी पोतिकी'नामक आकाशको पृथ्वीसित विवाह भएको र यसैबाट सारा संसारको सृष्टि भएको (शर्मा १९८२ : १०-१४) उल्लेख पाइन्छ। नेपालका किराँतहरूमा आफ्नो वंशको उत्पत्तिको सम्बन्धमा आकाश र पृथ्वीको संयोगबाट 'निमा मरेमा' को जन्मकथा बताउने गरेको (पूर्वोक्त : २८२) पाइन्छ। यसमा अष्ट्रेलियाको कथासित सामञ्जस्यता रहेको कुरा टड्कारै देख्न सकिन्छ। पारसी धर्मग्रन्थ 'जेन्दावस्ता' अनुसार 'अहुर्मज्द' ले आफ्नै इच्छाले र श्रीमद्भागवतको एउटा कथा अनुसार ब्रम्हाले सबै जातको सृष्टि गरे (प्रश्रित १९८६ : ६—७) भनी मानेको पाइन्छ।

३. वैज्ञानिक चिन्तन

एशिया महादेशमा जस्तै यूरोपमा ७००–६०० ई.पू.देखि वा इसाइहरूद्वारा मानिने 'परमेश्वर' इशु जन्मनु अघिदेखि नै मानव 'दैवी चमत्कार' नभै प्रकृतिबाटै उत्पन्न भएको वा प्रकृतिकै उपज हो भन्ने धारणा प्रकट गरेको पाइन्छ। पछि जर्मनी, रूस, पूर्वी भागमा र भारतमा पनि बृहस्पतिद्वारा शुरू भएको भौतिक चिन्तन, जो चार्वाक्को समयपछि भारतीय चिन्तन धारामा 'आदिम भौतिकवाद' को रूपमा जानिएको 'चार्वाक् मत' (तिवारी १९८६ : ५) वा 'लोकायत मत' (नेपाल १९८१; २ : १५) को रूपमा प्रसिद्ध हुनगयो, अनुसार सम्पूर्ण विश्व–ब्रम्हाण्ड र जीव जगत् पदार्थकै उपज हुन् भन्ने धारणा देखिएको थियो। यसअघिका आदर्शवादीहरूद्वारा रचिएका भनी मानिने वेद र पुराणहरूमा पनि भौतिकवादी प्रभाव वा आभास प्रशस्त पाइन्छन्। इटालीका विद्वान् लुसिलियो वानिनि (Lucilio Vanini, १५८५–१६१९) लाई जिउँदै जलाएर मारे जस्तै भारतमा चार्वाक्का ग्रन्थहरू जलाएको, ब्राम्हण जावालीलाई रामको विरोध गर्दा निर्वासन गरेको (रामायण), चार्वाक् नाम गरेका ब्रम्हा राक्षसलाई हस्तिनापुरमा युधिष्ठिरको विजय प्रदेशको निन्दा गरेकोमा कारवाही र हत्या गरेको (महाभारत; नेपाल १९८१–२ : १४) आदि घटना घटे तापनि भौतिकवादीहरूले आफ्ना चिन्तनलाई दमनका बाबजूद निरन्तर अघि बढाउँदै लगेको पाइन्छ।

अठारौं शताब्दीदेखि विश्वमा, खासगरी, यूरोपमा चलेको पुनर्जागरणले यस क्षेत्रमा पनि परिवर्तन देखियो। भारततिर धार्मिक तथा सामाजिक सुधारको रूपमा आर्य समाजको आन्दोलन चलेको पाइन्छ। पहिले सोह्रौं शताब्दीसम्म वानिनि (Vanini), हार्वे (Harvey), एन्ड्रियाज् (Andreas) आदिले पशु र मानवबीचको सामञ्जस्यता र भिन्नता छुट्याएकोमा क्यारोलस् लिनाएउस् (Carolus Linnaeus, १७०७–१७७८), जर्ज कूवियर (George Cuvier, १७६९-१८३२) चार्ल्स लायल (Charles Layell, १७२७–१८७५) आदिका अनुसन्धानबाट मानव पशु–जगत्कै हुन् तापनि नरवानर (Anthropoid) भन्दा भिन्न र विशेष प्रकारका जीव हो भन्ने धारणाको प्रारम्भ भयो। मानवलाई वानरवर्गका सन्तान भन्ने अवधारणाको प्रारम्भपछि बेलायतका जीवशास्त्री चार्ल्स डार्विन (Charles Darwin, १८०९–१८८२) ले आफ्नू भन्दाअघिका कावर्जनेभ् (Kaverznev, १७७५), चेर्निशेभ्स्की (Chernyschevsky, १८२८–८९), जो लामार्क (Jean Lamarck, १७७४–१८२९) आदिका अवधारणाको अध्ययन एवं संसारको विभिन्न कुनाबाट संग्रह गरिएका पुरातत्त्व, पुरासत्त्व (Palaeontology), अस्थि–अवशेष आदिको अनुसन्धान र अध्ययनबाट वानर बाटै विभिन्न चरणहरूबाट गुज्रँदै मानवको विकास भएको हो भन्ने विकासवादी धारणा अघि सारे। जीव जगत्को वर्गीकरण लिनाएउस् (Linnaeus) ले समकालीन जीवित पशुहरूको आधारमा (Synchronic) गरेका थिए भने डार्विनले जीव–विकासका विभिन्न चरणहरूको ऐतिहासिक विकासको आधारमा (Diachronic) गरेका थिए। डार्विनको सिद्धान्त समग्र र पूर्ण रहेको छैन र यो सिद्धान्त उनका पूर्ववर्ती विद्वान्हरूको धारणाको परिमार्जित रूप हो तापनि पूर्व धारणाभन्दा उनको धारणा तुलनात्मक रूपले पूर्ण र समग्र मान्न सकिन्छ।

पूर्वतिर डार्विनभन्दा अघि चीनका प्राचीन जीवशास्त्री त्सो त्से (Tso Tse) को सबै जीवको उत्पत्ति एउटै जातिबाट विस्तार–विस्तार र निरन्तर परिवर्तन र विकास हुँदै भएको हो (प्रश्रित १९८६ : ५८—५९) भन्ने विचार ६०० इ. पू. तिर नै प्रकट भए तापनि डार्विनको विचार सर्वप्रथम प्रकाशमा आएकोले उनलाई विकासवादी सिद्धान्तका नयाँ व्याख्याता वा जनक भनी मान्ने गरेको पाइन्छ। वानरभन्दा पछि कुन-कुन चरण हुँदै कहाँ, कहिले र कसरी मानवको उद्भव भएको हो भन्नेबारे अझै निर्क्यौल हुन नसके तापनि विकासका दुई चरणहरू–संख्यात्मक वा मात्रात्मक (Quantitative) र गुणात्मक (Qualitative) परिवर्तनलाई पार गर्दै वानर वर्गबाटै मानवको विकास भएको हो भन्ने कुरामा सहमत छन्। तल हालसम्म विद्वान्हरूले गरेका अध्ययनको आधारमा मानवको विकासबारे संक्षिप्त रूपमा चर्चा गर्ने प्रयास गरिन्छ।

आजभन्दा करीब १.५ अरब वर्षअघि पृथ्वी चिसिएपछि जलीय आधारबाट वा विशेषत: समुद्रको नुनिलो पानीमा सबैभन्दा प्राचीन पशु वा मनस्थिति भनी नछुटिएको आल्गीय (Algae) को उत्पत्ति भएको विश्वास गरिएको छ। प्रारम्भका अकोशीय वा प्राक्कोशीय र त्यसपछि प्रोटिस्टा (Protista), मोनेरा (Monera) जस्ता जीवाणुको विकास हुनगयो। यसपछि बैक्टेरिया (Bacteria) र जीवहरूको बीउ भनिने पृथ्वीको १०५ वटा तत्त्व भएको प्रोटोप्लाज्म (Protoplasm) देखिए, जसबाट लेउ जस्ता वनस्पति र अति साना कीराहरूको विकास भएको भनी मानिन्छ। यसै आधारमा आजभन्दा करीब ५७ करोड वर्षअघि पृथ्वीमा जीवकल्पको प्रारम्भ भएको मानिन्छ। बहुकोशीय जीवबाट आजभन्दा करीब ४० करोड वर्षअघि डँडाल्नो नभएको (Invertebrate) माछा (Jelly Fish) र झण्डै ३२ करोड वर्षअघि डँडाल्नो भएको (Vertebrate) माछाको प्रादुर्भाव भयो। यिनै जलचर प्राणीबाट २५ करोड वर्षअघि जल एवं स्थलचर वा उभयचर जीव– झाँते किरो, गँगटो, संखे किरो, कछुवा आदि र १९ करोड वर्षअघि विशाल शरीरका गोही, डाइनोसर आदि एवं विशालकाय पंक्षी आदि विकसित भए। आजभन्दा करीब १५ करोड वर्ष–अघि पशु–पंक्षीमध्येको पशु शाखाबाट स्तनपायी (Mammal) जीवको विकास हुनगयो। यिनै स्तनपायी जीवमध्येबाट विकसित एउटा शाखाले रूखमा चढ्न समेत सिके, जसलाई वैज्ञानिकहरू कीरा–फटेङ्ग्राजीवी (Insectivora) भन्दछन् र सामान्यतया यसलाई छुचुन्द्रे पनि भन्न सकिन्छ। यसकै सन्ततिको रूपमा सबै वानरका पुर्खा–अर्द्ध–वानर (Pro-simian) आजभन्दा करीब ७ करोड वर्षअघि पृथ्वीमा देखिएको मानिन्छ।

प्राथमिक वर्ग (Primates) मा मानवको आकृति-सित मिल्ने वानरहरूदेखि लिएर मानवसम्मलाई लिइन्छ। माथि उल्लेख गरिएको छुचुन्द्रेबाट लामो र जटिल प्रक्रियापछि तुपाइडो (Tupaidae), निशाकपि–राते (Lemur) जस्ता वानरजन्य प्राणी देखिए। सम्भवत: निशाकपि नै अर्द्ध–वानर (Pro-simian) हुन्, जसका स्थानीय प्रकार (Local form) बाट विकसित हुँदै पछि पुरानो संसार (Old World) का वानर र सोबाट वानरका अनेक वर्ग देखिए। पुरानो र नयाँ संसारका वानरका पुर्खा–वानरलाई अध्ययनमा सरलताको निम्ति आदि–वानर भन्न सकिन्छ, जसबाट विभिन्न प्रकारका वानर विकसित भए। यीमध्ये नरवानरानुगण (Simildae वा Anthropoid) का हात–गोडाका आकार र तिनको परिचालन प्रक्रिया मानवसित मिल्ने भएको कारण यिन-लाई मानवको पुर्खाको रूपमा अन्य वानरभन्दा धेरै सम्भावना भएको भनी मानिएको छ। यसपछि कसरी र कुन प्रक्रियाबाट विकसित हुँदै मानवसम्म आइपुग्यो भन्ने कुरा अझै निर्क्यौल हुन सकेको छैन। हालसम्म प्राप्त विभिन्न वानर, नरवानर र मानवका अस्थि–अवशेषहरू एवं जीवित प्राणीसित समेत तुलना गरी आजभन्दा करीब १.४ करोड वर्षअघि विकसित रामनरवानर (Ramapi-thecus) लाई वानर र मानवबीचको लुप्त शृङ्खला जीव मानी मानवका पुर्खामा सबैभन्दा सम्भावित जीव भनी मानिएको छ। यस जीवलाई वानरभन्दा ठाडो तर कुप्रो (Bipedal) भएर हिंड्ने भनी मानिन्छ र यसका अवशेषहरू अफ्रिकाको केन्या, यूरोपको हङ्गेरी र एशियाका टर्की, पाकिस्तान, चीन, भारत र नेपालमा पाइएका छन्। यी अवशेषहरूको समयकालको दृष्टिले टर्कीको अवशेषलाई विश्वमा जेठो, केन्याको अवशेषलाई माहिलो र नेपालको अवशेषलाई साहिलो भनी मानिन्छ।

रामनरवानरबाट आजभन्दा झण्डै ६० लाख वर्षअघि दक्षिणी नरवानर (Austrolopithecus) को विकासभयो र यसलाई झण्डै कुप्रो भएर हिंड्ने रामनरवानरको तुलनामा सीधा भएर हिंड्ने जीवको रूपमा मानिएको छ। यसका अस्थि अवशेष अफ्रिकामा मात्र पाइएको छ। यी नरवानर एवं मानवका अस्थि–अवशेषहरू पाइएको आधारमा आजभन्दा ४०–३० लाख वर्षअघितिर संसारको कुनै न्यानो भागमा मानवको विकास भएको भनी मानिएको छ। कसैले अफ्रिका, यूरोप, अमेरिका र एशिया महादेश-लाई विश्वको आदि मानवको उद्गमस्थल भनी मान्ने गरिन्छ। यीमध्ये एशियामा निकै धेरै संख्यामा र मानव विकासका विभिन्न चरणका निरन्तर अवशेषहरू पाइएको कारण हाल एशियामाथि अधिकांश विद्वान्हरूको ध्यान

केन्द्रीत भएको छ । एशियामा पनि दक्षिण एशिया र अझ सगरमाथाको दक्षिणी भिरालोमा यसको सम्भावनाबारे अनुमान गर्न थालिएको छ । यस सन्दर्भमा यहाँ यो कुरा उल्लेखनीय छ कि नेपालको विभिन्न हिमालयमा मानवको विकास–शृङ्खलामध्ये लुप्त रहेको हुनसक्ने भनी मानिने हिममानव यती पाइएका छन् र सगरमाथाको दक्षिणी भागको २५०० मी. को उचाइमा लंगूर वानर(Langur Entellus Presbytis) र आसामी वानर (Assamese Macaque) पनि पाइएका छन् ।

मानवको उद्भवपछिको सभ्यताको विकासको सम्बन्धमा प्रारम्भ एवं विभिन्न चरणहरूको समयकालबारे अझै निर्क्यौल भैसकेको छैन तापनि सामान्यतया प्रारम्भदेखि आजभन्दा १० हजार वर्षअघिसम्मको काललाई प्राचीन ढुङ्गे युगको काल र त्यसपछिको ऐतिहासिक युगभन्दा अघिसम्मको काललाई नयाँ ढुङ्गे युग भन्ने गरिन्छ । साथै हाल आजभन्दा ५० हजार वर्षअघिदेखि १० हजार वर्षअघिसम्मको काललाई मध्य ढुङ्गे युग भनी नयाँ विभाजन गरेको पाइन्छ । मानवशास्त्रको दृष्टिले मानवको शारीरिक आकृति, श्रम र उत्पादनको प्रकृतिको आधारमा मानवानुगुण (Homonidae) परिवारलाई मुख्यतया अष्ट्रालोपिथेकस् (Australopithecus) र अष्ट्रालोपिथेसिन् (Australopithecine) गरी दुई वर्गमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो वर्गमा मानवभन्दा अघिल्लो शृङ्खलाका दक्षिणी नरवानरलाई लिइएको छ भने दोस्रो वर्गलाई पहिलेकै उप–समूह मानी मानवका सबै शृङ्खलाहरूलाई लिइएको छ । मानवको शृङ्खलामा उभिएर हिंड्ने (प्राचीन पुड्के मानव-Homo Erectus), समर्थ मानव (आफ्नै हातको श्रमले उत्पादन गर्न सक्ने– Homo habilis), मेधावी मानव (दिमागले पनि सोचेर काम गर्ने– Homo Sapieus वा Sapiental Man), उच्च विकसित मानव (नयाँ कुराको खोज गर्न सक्ने- Homo Sapies Sapienus वा Advanced Sapienta[1] Man) आदि ।

यस प्रकार मानवको उद्भव र विकासको सम्बन्धमा निरन्तर रूपमा शोध-खोज हुँदै नयाँ–नयाँ कुराहरू वैज्ञानिकहरूले प्रकाशमा ल्याउँदै गरेका छन् र सृष्टिवादी चिन्तनका पक्षपातीहरूबाट वैज्ञानिक चिन्तनको प्रगतिमा जतिसुकै बाधा र दमन गरे पनि यसको प्रगति निरन्तर रूपमा अघि बढिरहेको छ ।

४. नेपालको चिन्तन–परम्परा

नेपालमा 'शिवले पहिले ल्याएथे सृष्टिको पहिलो बिहान' भन्ने भनाइको साथै 'सृष्टिको मुहान हिमालय' भन्ने उक्ति पनि प्रचलित रहेको पाइन्छ, तर यी भनाइ कहिलेदेखि केका आधारमा प्रारम्भ भयो भन्ने कुराबारे बसै हो भनी भन्ने कुनै आधार पाइएको छैन । स्कन्द-पुराणअन्तर्गतको 'स्वस्थानी व्रतकथा', किरातहरूको वेद भनिने 'किरात–मुन्धुम्' र तामाङहरूको गाथा भनिने 'तम्बा कइतेन' मा पनि मानवको सृष्टिबारे उल्लेख भएको पाइन्छ । साथै यहाँ प्रचलित विभिन्न पुराणहरूमा पनि सृष्टिसम्बन्धी विवादास्पद कथाहरूको वर्णन गरिएको छ । नेपालका आदिवासी भनिने विभिन्न जनजातिहरूमा प्रचलित कथाहरूको खोज र अनुसन्धान गर्न सकेमा यस्ता उल्लेख अरू पनि पाइन सक्छन् । तल हालसम्म पाइएका उल्लेखहरूबारे संक्षिप्त रूपमा चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिन्छ ।

'किरात – मुन्धुम्' मा 'आत्मादेव' को आदेश अनुसार ''पोरोमी योम्फामीदेवले मालिङ्को बाँस तथा देव निगालोको बाँसको खरानी निकाली पहेंलो माटोको लेप मिसाई ढुङ्गाको टोड्कामा भएको आकाशबाट पठाएको पानी हाली मुछी हिलो बनाई तरुणीबाट हुने घाम-जस्तो मान्छेको मूर्तिको नमूना बनाई मान्छेको सतु हाली दियो'' भनी वर्णन गरिएको छ । पछि स्वास्नीमान्छेको मूर्ति पनि बनाएपछि 'आत्मादेव' ले यी दुवैलाई आफ्ना छोरा–छोरी माने र यिनीहरूको संसर्गबाट पछि 'सुसुङ्गे र लालाङ्गे' को जन्म (चेम्जोङ १८६१ : १४) भई वंशबृद्धि हुनगयो । 'तम्बा कइतेन' मा एक ठाउँमा मानिसको सृष्टिबारे यसरी वर्णन गरिएको छ– ''आकाश मा देवता, अन्तरिक्ष (चान) मा शिकारी, पातालमा नाग, पूर्व, पश्चिम, उत्तर, दक्षिण र पृथ्वीको बीचमा (साङ्गे रिङ्गा) पञ्च भगवान्द्वारा देश–देशमा मानवको सृष्टि भयो । देश–देशको नाम राखियो । गाउँको नाम

बस्यो । भगवान्को पूजा गर्न संसारमा मानिसको जन्म होस् भनी पञ्च भगवान्ले तपस्या गरी मानिसहरूको सृष्टि गरे" (लामा १९८३ : ७१) । सोही पुस्तकको अर्को ठाउँमा 'चतुर्मुख ब्रह्म (फाबा चारु रेसी)' ले 'डासिन डोल्मा' नाम भएकी वनदेवी र 'राक्षसजस्तो जीउ र भकुण्डो जस्तो मुख' भएको बान्दरको विवाह गरी दिए र तिनीहरूबाट मनुष्यको जन्म भयो (पूर्वोक्त : ७३) भन्ने वर्णन गरिएको छ । 'स्वस्थानी व्रतकथा' मा 'आदिशक्ति महामाया' द्वारा विष्णुबाट सृष्टि गरिएको ब्रह्माको कानबाट फालेको मयलबाट बनेका 'मधु र कैटभ' नामक दानवहरूलाई विष्णुले मारेपछि आदिशक्तिको आदेश अनुसार सृष्टिकर्ता ब्रह्माद्वारा अनेक लोकपछि पहिले 'कश्यप आदि १०० ऋषि' (देविदास १८८८ : ९) र त्यसपछि कश्यप ऋषिबाट देव, दैत्य, दानव, मानव, पशु-पंक्षी आदि सृष्टि भएको (पूर्वोक्त : १०) भनी उल्लेख गरिएको छ । यस्तै आशयको वर्णन नेपालमा प्रचलित पुराणहरू– 'मार्कण्डेय, पद्म, विष्णु, मत्स्य, शिव, वराह आदिमा पनि उल्लेख भएको पाइन्छ ।

माथि २ मा वर्णित कथाहरूमा उल्लेख भएको 'माटोको मूर्ति' को उल्लेख 'किरात–मुन्धुम्' मा वर्णन गरिएको छ भने 'तैत्तिरीय ब्राम्हण' मा वर्णित प्रलयपछि मनुद्वारा पुनः सृष्टिसम्बन्धी कथाको प्रभाव 'लेप्मुहाङ'को कथामा देखिन्छ । 'तम्बा कइतेन्' मा भएको ब्रम्हाको उल्लेखले यसमा पनि पौराणिक प्रभाव रहेको देखिन्छ । सृष्टिकर्ताको नाम जेसुकै उल्लेख भए तापनि सारेका रूपमा 'ईश्वरद्वारा सृष्टि' भएको भन्ने एउटै कुरा सबै कथाहरूमा प्रष्ट देख्न सकिन्छ । साथै माटोको मूर्ति, कुम्हाले वा मूर्तिकारको शीप र सामाजिक परिवेशको उल्लेखले सृष्टिमा पदार्थको अहम् भूमिका रहेको कुरा पनि प्रष्ट झल्किन्छ । तर प्रकृतिको यो भूमिका रहेको पाइए तापनि उपर्युक्त अवधारणा मूलतः अभौतिक रहेको छ । भाषा वंशावलीमा 'अव्यक्तदेखि सृष्टि हुन्छ' भनी पञ्चतत्त्वको उल्लेख गरी ब्रम्हा र विष्णुबीच 'जगत्को कर्तापालक हर्ता मै हुँ' भन्ने विषयमा विवाद भएको र शिवको ज्योतिर्लिङ्गको उदयको चर्चा गरी अप्रत्यक्ष रूपमा शिवलाई 'परमेश्वर' (सृष्टिकर्ता– १/१९६३ : १–३) भनी भन्न खोजेको अनुमान हुन्छ । यसमा पनि पञ्चतत्त्वको उल्लेखले प्रकृतिको भूमिका रहेको कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

मानवको उद्भव र विकासको सन्दर्भमा माथि उल्लेख गरिएको धारणा एवं पछि यसमा देखिएको परिवर्तन वा संशोधनमाथि विचार गर्दा उपर्युक्त कथाहरू सम्भवतः नवपाषाणकालताका नेपालमा आएका हुन सक्ने भनी अनुमान गरिएका आग्नेय जाति (Austro-Asiatic)[10] ले ल्याएका र पछि गोपालकालदेखि अथवा आजभन्दा करीब तीन हजार वर्षअघिदेखि लिच्छवि-कालसम्म नेपालमा आएका हुनसक्ने विभिन्न जनजातिहरूसंगै प्रवेश भएको वैदिक धारणाको प्रभावपछि यहाँ पहिलेदेखि प्रचलित रहेका हुनसक्ने लोककथा वा लोकोक्तिहरूमा नयाँ धारणा वा पौराणिक प्रभावसहित बनेको वा संशोधित भएको हुनसक्ने अनुमान हुन आउँछ। यी कथाहरूमा पूर्व मध्यकालमा मात्र होइन, आधुनिक कालको राणाकालसम्म पनि अनेक संशोधन वा आवरण थपिन गई आजको मिश्रित रूप देखिएको हुनसक्ने सम्भावना देखिन आउँछ । यसरी हेर्दा हिमालय भेगमा लोककथाहरूको रचना भई संसारको अरू भागमा फैलिएको जस्तो सम्भावना देखिन्छ; तर यसबारे अरू खोज र अनुसन्धान हुन बाँकी छ ।

वैदिक धारणा नेपालमा लिच्छविकालको उत्तरार्द्धकालको प्रारम्भतिर विशेष प्रचार भएको अनुमान हुन्छ । त्यसअघि अनार्य मूलको मानिने शाक्त र शैवमत प्रचलित रहेको थियो । मातृ देवता र लिङ्ग एवं योनि पूजा, अनार्यहरूकै देन हो र भारतमा पनि वैदिक ब्राम्हणवादभन्दा अघि यस्तै प्रचलन रहेको पाइन्छ । भारतमा पनि वैदिक ब्राम्हणवादको विरुद्ध क्षत्रियहरूले चलाएको भनी मानिने उपनिषद् वा वेदान्त (उपाध्याय १९७८ : १८) को स्पष्ट झलक हालसम्म नेपालमा

१०. पृथ्वीको आग्नेयकोणमा धेरै कालसम्म रहेको कारण आग्नेय कहलिएका यिनीहरूलाई स्थान र भाषाको आधारमा पोलिनेशियन (Polynesian), मेलानेशियन (Melanesian) आदि पनि भन्ने गरिन्छ ।

प्रकाशमा आएको छैन। बुद्धभन्दा अघि सम्भवतः ८००-७०० ई. पू. ताका (पूर्वोक्तः २०) प्रारम्भ भएको कपिलको सांख्य दर्शन नेपालमा पाइने अनुश्रुति अनुसार कपिलवस्तुमा प्रादुर्भाव भएको मानिन्छ (सिंह १९८८ : २; श्रेष्ठ १९७१ : ६५)। कपिलकै नाममा हालको कपिलवस्तु नाम रहेको (पोखरेल १९८५ : १४-१५) र तिनी नेपाली आमाको छोरा (पूर्वोक्त : ५४) भने तापनि यसको पुष्टि भएको छैन। तर बौद्ध दर्शनमा भने चार्वाक् सँगै यसको पनि प्रभाव परेको पाइन्छ। सांख्य दर्शनको प्रारम्भिक रूपको मूलस्वर भौतिकवादी रहेको मानिन्छ (शर्मा, हरवंश १९७२ : १७)। नेपालमा उपनिषदीय धारणा करीब ६०० ई. पू. ताका विदेह वा जनकपुर इलाकामा पच्चालबाट यता आएका मानिने याज्ञवल्क्य र गर्ग ऋषिकी छोरी गार्गीको वेदान्तवाद (वेदको अन्तिम भाग वा उपनिषदीय धारणा) देखिएको हुनसक्ने सम्भावना रहेको छ। वैदिक ब्राह्मणवादको विरुद्ध लक्षित बौद्ध एवं जैन दर्शनको पनि नेपालमा प्रभाव परेको प्रमाणहरू पाइएका छन्।

भारतको आदि भौतिकवाद मानिने चार्वाक् दर्शन (तिवारी १९८६ : ५) र सांख्य दर्शन समेतको प्रभाव परेको बौद्धमतको रूपमा नेपालमा भौतिकवादी चिन्तन अघि बढेको हुनसक्ने सम्भावना देखिन्छ। वंशावलीमा करीब ३०० ई. पू. तिर धार्मिक अभियानमा जैनाचार्य भद्रबाहुको नेपाल आगमन, रातो मत्स्येन्द्रनाथको सम्प्रदायसित जैनहरूको सम्बन्ध र लिच्छवि राजा वृषदेव जैन धर्मबाट प्रभावित रहेको (नेपाल १, १९८१ : ६) आदि उल्लेखले नेपालमा जैन दर्शन पनि प्रचलित रहेको अनुमान गर्न सकिन्छ। चिन्तनको सम्बन्धमा ७०० ई. पू. देखि यताको तीनदेखि चार शताब्दीको युगलाई दर्शनको स्वर्णयुग (सांकृत्यायन १९८३ : भूमिका '६') भनी मानेको पाइएकोले नेपालमा किरातकाल चिन्तनको लागि महत्त्वपूर्ण रहेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ। लिच्छविकालमा बौद्धमतका अनुयायीलाई 'नास्तिक, कुतार्किक, मूर्ख, कुमति' आदि भनी निन्दा (बज्राचार्य १९७४ : १६३) गरेको प्रमाण हाँडिगाउँ, सत्यनारायण स्थानको अभिलेखमा पाइएबाट त्यसबेला बौद्ध संघवादी भौतिकवादको विकास भएको हुनसक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। विभिन्न शासकहरूको समयमा भिक्षु तथा भिक्षुणी संघहरूलाई अग्रहार प्रदान गरेको र स्वायत्त शासनको अधिकार समेत दिएको उल्लेख विभिन्न अभिलेखहरूमा पाइएबाट पनि उपर्युक्त अनुमान मिल्न आएको देखिन्छ। किरातकालको 'किरात-मुन्धुम्' मा सृष्टिको वर्णन गर्दा भौतिक पदार्थहरूको भूमिकाको उल्लेख भएबाट सम्भवतः यसमा पनि चार्वाक् वा सांख्य दर्शनमा निहित भौतिकवादको प्रभाव परेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ। यो प्रभाव स्वस्थानी व्रतकथा र भाषा वंशावलीमा पनि परेको हो कि भन्ने आशङ्का उठ्न आउँछ। भारतका शङ्कराचार्यको नेपाल-प्रवेशको समयमा हिन्दू धर्मको जगेर्नाको नाममा कैयौं बौद्ध ग्रन्थहरू नष्ट गर्नुको साथै कैयौं बौद्ध भिक्षुहरूलाई जबर्दस्त रूपमा गृहस्थ तुल्याएको पाइन्छ। तत्कालीन बौद्धमतको भौतिकवादी प्रभावको कारणले नै शङ्कराचार्यद्वारा उपर्युक्त दमन भएको हुनसक्ने अनुमान 'नास्तिक' भनी गरिएको निन्दाको प्रमाणबाट सहजै गर्न सकिन्छ। त्यस्तै पूर्व मध्यकालमा 'नास्तिक' भनिने भौतिकवादी घण्टाकर्णको हत्या (नेपाल १९८५ : १०-११) एवं बौद्ध र हिन्दू पाशुपत सम्प्रदायबीचको काठमाडौंको नक्सालदेखि पशुपति-चाबहिलसम्मको इलाकामा भएको मारकाट[11] ले भौतिकवादी र सृष्टिवादीहरूका बीच तीव्र संघर्ष भएको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ। पछि स्थितिमल्लले भारतबाट झिकाइएका कट्टर तथा धर्मभीरू हिन्दू ब्राम्हणहरूको योजना अनुसार नेपाली समाजको हिन्दूकरण एवं सामन्तीकरण गरेपछि भौतिकवादी चिन्तनमाथि गरिएको दमनको कारण र कैयौं ग्रन्थहरू पनि नष्ट गरिनुको कारण अरू विषयमा नै स्पष्ट हुने आधार पाइएको छैन भने मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी धारणाबारे अड्कलबाजीसमेत गर्न कठिन हुनु स्वाभाविक हुनआउँछ। राणाकालमा शासकवर्गको विरोध गरेको

११. उक्त क्षेत्रमा अमर बाँडा लगायत अरू व्यक्तिहरू काटिएका ठूला-ठूला काला ढुङ्गाहरू १५-२० वर्ष-सम्म देखिन्थे।

कारण कैयौं बौद्ध भिक्षुहरू निष्काशन गरिनु र बौद्ध-ग्रन्थहरू जलाइनुको कारण बौद्ध अनुयायीहरूमा राणा शासनको निरंकुशताविरोधी प्रबल भावना र पहिले बौद्ध चिन्तनमा परेको हुनसक्ने चार्वाक् र सांख्य दर्शनमा समाविष्ट भौतिकवादको प्रभाव रहेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ ।[12]

मानवको उद्भवको सम्बन्धमा दुई परस्परविरोधी चिन्तनहरूबीच प्रत्यक्ष द्वन्द्व भएको स्पष्ट प्रमाण भेटिएको छैन र माथि जो उल्लेख गरिएको छ सो अनुमानको आधारमा गरिएको छ । पन्ध्रौं शताब्दीतिर शासक वर्गको छत्रछायामा लेखिएको वंशावलीमा भने जीव र जगत्को उत्पत्तिबारे सृष्टिवादी चिन्तन अनुसार चर्चा गरिएको छ । हुनसक्छ, यसै सृष्टिवादी चिन्तनको विरोध र निन्दा गरेको कारण 'नास्तिक' भनिने भौतिकवादी घण्टाकर्ण (नेपाल २; १९८१ : ८) को हत्या र माथि उल्लेख भए झैं विभिन्न सम्प्रदायहरूबीच मारकाट समेत भएको थियो । शङ्कराचार्यबाट भएको दमन र स्थितिमल्लको समयमा भएको समाजको सामन्तीकरण र हिन्दूकरणको सुदृढीकरणको प्रयास पनि तत्कालीन जनताको शासक वर्ग विरुद्धको विद्रोह र सम्भवतः भौतिकवादी चिन्तनको विरुद्ध समेत लक्षित थियो । यसले समाजमा रहेको बौद्ध चिन्तनको भौतिकवादी प्रभावलाई नामेट् पार्न जाति वर्ण व्यवस्थालाई झन् सुदृढीकरण गर्ने काम हुन गएको अनुमान हुन आउँछ ।

अठारौं शताब्दीको अन्त्यताका नेपाल आएका इटालियन पादरीहरू, यात्रीहरू, व्यापारीहरूद्वारा र पछि अंग्रेज दूतावासका कर्मचारीहरूद्वारा नेपालमा मानवशास्त्रसम्बन्धी अध्ययन हुनथालेको (गुरुङ १९८७ : २०) हो । मानवशास्त्रलाई पश्चिमाली उपनिवेशवादको परिणाम (Product; पूर्वोक्त : १९) र मार्क्सवादी दृष्टिमा नेपालमा समाजशास्त्र र मानवशास्त्र यही औपनिवेशिक प्रभाव (Fashion; पूर्वोक्त : २०) मा रहेको पाउन सकिन्छ । नेपालको इतिहास प्रथमतः लेख्ने अंग्रेज लेखकहरूले वंशावलीकै आधारमा लेखी सृष्टिवादी चिन्तनलाई नै अघि बढाएको अनुमान हुन्छ । पूर्ववर्ती विदेशी विद्वान् र अनुसन्धाताहरूले नेपाली समाज र संस्कृतिलाई उचित ऐतिहासिक बोधविना आफ्ना परिकल्पित(Stereotypical) सिद्धान्त र तरीकाद्वारा कहिलेकाहीं अतिरञ्जन, सतही विश्लेषण र अति व्याख्या (Romanticize) गरेका छन् (पूर्वोक्त : २१) ।

राणाकालमा निरंकुशताको विरुद्ध राष्ट्रिय चेतनाको जागृति भई चेतनशील युवकहरूले भारतमा बाल गङ्गाधर तिलक आदिले जस्तै जनचेतना जगाउन राष्ट्रिय गाथा-गौरवलाई प्रकाशमा ल्याउने सिलसिलामा हिमालयलाई 'सृष्टिको मुहान' भन्ने आशयको धारणा (बस्नेत १९५६) प्रचार-प्रसार गरेका हुनसक्ने सम्भावना देखिन्छ । १९८६ ताका शुक्रराजका बाबु माधवराज जोशीले भारतमा प्रचलित सुधारवादी आन्दोलनको धार्मिक सुधारवादी सङ्गठन आर्य समाजको स्थापना सर्वप्रथम पोखरामा गरेदेखि नै नेपालमा यस्तो धारणा प्रबल रूपमा देखिएको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ । माथि उल्लेख गरिए अनुसार यो धारणा पौराणिक कथाहरू अनुसार बनेको भनी माने तापनि नेपालका हिमालय शृङ्खलाहरूमध्ये विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा (८८४८ मी.) अवस्थित रहेको हिमालय शृङ्खलाको एउटा नाम 'महालंगूर', वानर वा लङ्गूर (वानरको एउटा भेद) को नामबाट रहेको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ । सगरमाथाको दक्षिणी भिरालोको २५०० मी. को उचाइमा लंगूर (Langur Entellus Presbytis; साइन्स प्रेस १९७४) पाइएका छ । हाल हिमालय वा सगरमाथा क्षेत्रमा आदि मानवको उद्भव भएको हुनसक्ने अवधारणा (शर्मा १९८३ : ३१) पाइएबाट माथि उल्लेख गरिएका चिन्तन र त्यसपछिका अध्ययनहरूबाट पुष्टि हुँदै आएको अनुमान हुन्छ । बर

१२. कसै-कसैले जुद्धशम्शेरको नजरमा परेकी पाटनकी उदास समुदायकी एउटी केटीलाई पाउन खोज्दा एउटा बौद्ध भिक्षुको कारण भिक्षुणी बनी उनको शिकारबाट मुक्त भएको रीसमा बौद्ध भिक्षुहरूलाई कारवाही गरेको हो भनी मानेका छन् । तर यी पंक्तिका लेखकले उपर्युक्त कारणलाई सही र मुख्य मानेर यहाँ चर्चा गरिएको छ ।

हालसम्म यसलाई पुष्टि गर्ने सहयोग मिल्ने खालका अरू प्रमाण भने भेटिएको छैन ।

राणा शासनकालमा धार्मिक र सामाजिक सुधारको चेतनाको आधारमा भएका पराभौतिकवादी किसिमका राष्ट्रिय चिन्तन पनि अघि बढ्नसकेको थिएन । सात सालपछिको दुई दशकको अवधिमा खास उल्लेख्य कार्य चिन्तनको क्षेत्रमा नभए तापनि मार्क्सवादी चिन्तकहरूद्वारा सामान्य चिन्तनको कार्य भने थालनी भएको मानिन्छ । तर यसपछि पनि नेपालमा सृष्टिवादी चिन्तनको गहिरो छाप र व्यापक प्रभाव नेपाली समाज एवं बौद्धिक जगत्मा समेत परेको देखिन्छ । यसबारे अर्को अंशमा चर्चा गरिन्छ ।

५. नेपालमा वैज्ञानिक चिन्तनको थालनी र विकास

नेपालमा वैज्ञानिक चिन्तनको थालनी माथि १ मा उल्लेख गरिए अनुसार आदिम जङ्गली समाज (समुदाय) छोडी उपत्यका वा मैदानी भागमा स्थानान्तरित भई आएपछि स्थापित मानव–समाजको थालनी-संग भएको हो। बस्तीको थालनीले चिन्तनमा ल्याएको हुनसक्ने सुदृढीकरणमाथि ध्यान दिंदा काठमाडौं उपत्यकादेखि उत्तर बूढानीलकण्ठमा प्राप्त मध्य प्रातिनूतनाश्म (Middle Paleolithic, आजभन्दा करीब ३२ हजार वर्षअघिका; शेतेन्को १९७८ : १–२) हतियारहरू पाइएकोले उपत्यकामा चिन्तनको थालनी भएको हो कि भन्ने आशङ्का उठ्छ । अझ हतियारका धनी यूरोपेली र मङ्गोल हुन् र काठमाडौं उपत्यकामा यी दुई भिन्न जातिको सङ्गम भएको हो भन्ने अनुमान (पूर्वोक्त) यदि सही ठहरिएमा नेपालमा त्यस बेला दुई भिन्न जाति समेतको संयोगको परिणाम चिन्तनमा अरू प्रगति भएको हुनसक्ने अनुमान हुन्छ । त्यसपछि समाजमा नयाँ व्यवसायको प्रादुर्भाव[13] ले मानवको चिन्तनमा अरू विकास देखियो र आजभन्दा करीब ५–६ हजार वर्षअघि धातु युगको प्रारम्भ भई त्यसपछि दास युगकालीन समाजमा वर्ग–विभाजन देखिएपछि चिन्तनमा अरू प्रगति हुनगयो । धातुको प्रमाण पनौतीको हँसियाजस्तो ढुङ्गाको हतियारमा तामाको तार वा करौंतीको प्रयोग भएको हुनसक्ने अनुमान (शर्मा र बनर्जी १९६९ : ५६–५७) र मुस्ताङको टुकुचेमा शिकारको बेला छातीमा लगाइने तामाको कवच वा पेती (तिवारी १९८५ : ७) बाट भिल्न आउँछ । यसपछि भारतमा देखिएको चार्वाक् दर्शन अनुसारको भौतिकवादको प्रभाव रहेको कपिलको सांख्य दर्शन र बौद्ध एवं जैन दर्शन र शाक्त तथा शैवमतबारे पनि माथि उल्लेख गरियो । पछि एकातिर शासक वर्गको समाजको हिन्दू एवं सामन्तीकरणको प्रयास र उपनिवेशवादी अंग्रेजहरूको यथास्थितिलाई कायम गर्ने नीति र राणाकालमा भएको बौद्ध अनुयायी एवं आर्य समाजीहरूमाथि गरिएको दमनले वैज्ञानिक चिन्तनपछि पर्न गयो, जसबारे माथि चर्चा गरियो ।

१९१७ को रूसी क्रान्ति, १९४७ को भारतको परिवर्तन र १९४९ को चिनियाँ क्रान्तिले नेपालको चेतनशील समुदायमा पर्न गएको वैज्ञानिक चिन्तनको प्रभावले नेपालमा भौतिकवादी वा मार्क्सवादी चिन्तनमाथि प्रभाव प-यो र मार्क्सवादी सङ्गठन–(१९४९) स्थापना हुनगयो । वैज्ञानिक द्वन्द्वात्मक भौतिकवादलाई सामाजिक धरातलमा उतारेपछि कार्ल मार्क्सद्वारा प्रतिपादित मार्क्सवादलाई यसका अनुयायीहरू उच्च विकसित भौतिकवाद भन्ने गर्दछन् । तर गैर मार्क्सवादीहरू यस कुरालाई मान्दैनन् । मानव शास्त्रको दृष्टिले नेपालका मार्क्सवादीहरूमा १९७४ तिरसम्म उल्लेखनीय प्रभाव परेको थिएन । फ्रेडरिक एंगेल्सको 'वानरदेखि मानवसम्मको संक्रमणमा श्रमको भूमिका' (१९७४) र 'परिवार, निजी सम्पत्ति र राज्यसत्ताको उत्पत्ति' (१९७८) को अध्ययन गर्ने कार्य नेपालका मार्क्सवादीहरूमा भएतापनि मानवशास्त्र र नृःतत्त्वशास्त्रको

१३. पशुपालन र कृषि क्रमशः आजभन्दा करीब १२ र १० हजार वर्षअघि प्रादुर्भाव भएको मानिन्छ । नेपालको विभिन्न भागमा पाइएका जनश्रुतिहरूमा नेपालमा पशुपालक मानवबारे उल्लेख एवं ढुङ्गाका बञ्चरो, फालि, कोदालो जस्ता हतियार आदिले खेती गर्ने गरेको उल्लेख आदिलाई हेर्दा नेपालमा पनि समयकालमा केही तल–माथि परे तापनि नयाँ व्यवसायको प्रचलन रहेको प्रष्ट अनुमान हुन्छ ।

दृष्टिले भने अध्ययन हुनसकेको थिएन । १९६०–६१ तिर काठमाडौंको चोभार, पोखराको अरमुडि र थाक्-खोलाका गुफाहरूको सर्वेक्षण–अध्ययन भैसकेपछि नेपालमा प्राग् मानवको अस्तित्वसम्बन्धी प्रश्न प्रकाशमा आउन थाल्यो । १९६५ सम्ममा काठमाडौं उपत्यका र नवल-परासी र लुम्बिनीमा प्रागैतिहासिक सर्वेक्षण–अध्ययन भए तापनि त्यसबाट खास उपलब्धि हासिल भएको थिएन । पछि पुरातत्त्व विभागले आफ्ना कार्य विषयमा "नेपालको भू–भागमा मानव जातिको सभ्यता र विकास-सम्बन्धी विज्ञानको खोजी गर्ने र मूलभूत उद्देश्यहरूमा उत्खननको माध्यमद्वारा राष्ट्रको प्राचीन लुप्त संस्कृति, प्राग् इतिहास र इतिहासको खोजी गर्ने, राष्ट्रको सच्चा इतिहासको निर्माण गर्न सामग्रीहरूको सङ्कलन गर्ने र त्यस कार्यमा सक्दो योगदान दिने र नेपालको भू भागमा हुर्केका मानव–सभ्यताको इतिहासको राम्ररी खोजी गर्ने" (अमात्य १९७९ : ३०–३१) जस्ता कुराहरू समावेश भएपछि प्रागैतिहासिक खोज र अनुसन्धानमा पुरातत्त्व बिभागको ध्यान पुग्न थालेको अनुमान हुन्छ । यसपछि १९६५–६६ मा दाङ र बर्दिया, १९६८–६९ मा नवल-परासी, १९७८ मा नवलपरासी र बूढानीलकण्ठ, १९८० मा बुटवलमा र त्यसपछि देशका विभिन्न भागमा पूर्वमा ताप्लेजुङदेखि पश्चिममा सुर्खेतसम्म, उत्तरमा हिमालयको फेदीदेखि दक्षिण तराईको झापा र लुम्बिनी-सम्म अध्ययन वा अनुसन्धान–कार्यहरू भएका छन्, जसबाट आजभन्दा कम्तीमा ५ लाख वर्षअघिदेखि ४ हजार वर्ष अघिसम्मका ढुङ्गाका हतियारहरू पाइएका छन् ।

१९६८–६९ देखि नेपालमा वैज्ञानिक पद्धति अनुसारको अध्ययनको थालनी भई १९८० देखि यता मात्र नेपालमा मानवको उद्भवसम्बन्धी वैज्ञानिक चिन्तन अनुसार अध्ययनको प्रारम्भ भएको देखिन्छ । नेपालका प्रसिद्ध मार्क्सवादी चिन्तक पुष्पलाल श्रेष्ठ (१९२५–७८) को अप्रकाशित पुस्तक 'हिस्टोरिकल सर्वे अफ नेपाल' (Historical Survey of Nepal) का दुई वटा अंश-हरू प्रकाशित भएका छन्, जसमा वैज्ञानिक चिन्तनअनुसार प्राप्त प्रमाणको आधारमा नेपालको नाम रहेको आधार र 'मातृसत्तात्मक समाज' बारे चर्चा गरिएको छ । त्यस-पछि १९८१–८४ सम्म नेपालको इतिहासको अनुसन्धाता निरीश नेपालका केही रचनाहरू प्रकाशित भएका छन्, जो वैज्ञानिक दृष्टिकोणको आधारमा लेखिएका छन् । त्यस्तै यी पंक्तिका लेखकका केही रचनाहरू पनि प्रकाशित भएका छन् । अन्य लेखकहरू– जनकलाल शर्मा, राम–निवास पाँडे, डिल्लीराज शर्मा, देवेन्द्रनाथ तिवारी, मोदनाथ प्रश्रित, ओम गुरुङ, पी०आर० तामाङ आदि नेपाली र आर० वि० जोशी, एन० आर० बनर्जी, आर० एम० वेस्ट, जेन्स मुन्थे, ए० वाई० शेतेन्को, टोनी हेगेन, गुडरून् कोनिभस् आदि विदेशीका रचनाहरू पनि रहेका छन् । यी लेखकहरूका रचनाहरूमा प्रस्तुतीकरण र विषय-वस्तुको विवरणमा वैज्ञानिक शैली रहे तापनि नेपालमा मानवको उद्भव र विकासको सम्बन्धमा वैज्ञानिक दृष्टि–कोण अनुसार नेपालको प्राग् इतिहासलाई प्रकाशन गर्ने काम हुनसकेको देखिदैन । नेपालमा सृष्टिवादी चिन्तन अनुसार मानवको उद्भवलाई ब्रम्हाजीको सृष्टि भनिने हिन्दू धारणा 'किरात-मुन्धुम्', 'तम्बा कइतेन', 'भाषा वंशावली', 'स्वस्थानी व्रतकथा' र नेपालमा प्रचलित श्रीमद्भागवत, शिव, स्कन्द, वराह पुराण आदिमा भएका उल्लेख र उपयोग गरिएका सन्दर्भ–ग्रन्थहरूमा गरिएका उल्लेखबारे पूर्व प्रकाशित रचनाहरूमा सामान्य उल्लेख समेत गरिएको छैन । अझ नेपालमा सृष्टिवादी चिन्तकद्वारा वानरबाट मानवको विकास भएको होइन भन्ने तर्क (पोखरेल १९८५ : ११; प्रपन्नाचार्य १९८६ : २०) को खण्डनको सवाललाई छोडौं, त्यसको उल्लेख–सम्म पनि गरिएको छैन । यसले नेपालको प्राग् इतिहास-सम्बन्धी लेखनमा देखिएका लेखकहरू अधिकांशत: दृष्टिकोणको सम्बन्धमा या त अस्पष्ट छन् या भौतिक–वादी भनिने डरले त्यस्तो उल्लेख गर्न चाहँदैनन् भनी अनुमान गर्नुपर्ने देखिन आउँछ । अन्यथा 'नेपालमा मानव जातिको पुर्खा', 'नेपाल: मानव विकासका दृष्टिमा' भनी लेख्दा मानवको उद्भवसम्बन्धी दुवै चिन्तन अनुसार चर्चा गरिनुपर्ने हो । देशमा ब्रम्हाजीभन्दा लाखौं वर्ष-अघिका प्राग् मानवका अवशेष, तिनीहरूको सभ्यताको निरन्तरताको प्रमाण र वानर तथा मानवबीचको लुप्त–शृङ्खला जीव मानिने नेपिथेकस्–रामनरवानरको आजभन्दा

करीब १.१ करोड वर्षअघिको बुटवलको अवशेष पाइए-पछि यसरी अस्पष्टता नहुनु पर्ने हो। तर यिनै लेखकको ऐतिहासिककालको इतिहाससम्बन्धी र अरू विषयका रचनाहरूमाथि ध्यान दिने हो भने अधिकांश रचनामा सृष्टिवादी दृष्टिकोणको प्रभाव रहेको पाइन्छ। यसरी नेपालको प्राग् इतिहासबारे वैज्ञानिक र अरू कालको इतिहासबारे सृष्टिवादी दृष्टिकोण अनुसार सोच्ने प्रवृत्ति रहेको अनुमान हुन्छ। यसले हाम्रा कतिपय रचनालाई आधा नर र आधा पशु वा नरपशु (प्रधान, १९८५ :३७) भनी मान्नुपर्ने हुन्छ।

यसरी नेपालमा वैज्ञानिक दृष्टिकोण अझै स्पष्ट रूपमा अपनाउने नगरेको देखिन्छ। निरीश नेपालका रचनाहरू (१९८१, १९८२, १९८३, १९८५, १९८७, १९८८), यी पंक्तिका लेखकका रचनाहरू (१९८५, १९८७, १९८८, १९८९) र ओम गुरुङ (१९८७) र सीताराम तामाङको रचना (१९८७) मा वैज्ञानिक दृष्टिकोण अनुसार चर्चा भएको पाइन्छ। अन्य लेखकका रचनाहरूमा प्रस्तुतीकरणमा वैज्ञानिक पद्धति रहे तापनि तथ्यको विश्लेषण र विवेचनामा वैज्ञानिक दृष्टिकोण अनुरूप भएको देखिदैन। पुराणहरू, नेपालका अनुश्रुतिहरू र अन्य रचनाहरूमा मानवको गणजातिबारे अनेक उल्लेख पाइन्छन् र यी उल्लेखको आधारमा अनुमान गर्ने पनि अघि बढेको देखिदैन। दृष्टिकोणसम्बन्धी अस्पष्टताको कारण नै नेपालमा प्राग् इतिहाससम्बन्धी दुई दर्जनजति रचनाहरू प्रकाशित भैसकेपछि पनि नेपालको प्राग् इतिहास प्रकाशमा आउन सकेको छैन। नेपालका प्राग् मानवहरूको अस्थि–अवशेष नपाइनु र वेद, पुराण र अनुश्रुतिको वैज्ञानिक ढङ्गले विश्लेषण नहुनाले पनि यस किसिमको अवस्थालाई सहयोग मिलेको अनुमान हुन्छ। साथै नेपालको इतिहास, सभ्यता र संस्कृतिलाई उत्तरबाट आएका मङ्गोल वा दक्षिणबाट आएका आर्यद्वारा आयातित मान्ने गलत अवधारणाका प्रभाव मेटिनसकेको छैन। नेपालमा मानवको उद्भव भएको सम्भावनाको आधारमा मानवको विकास भएको हुनसक्ने अनुमानबारे पनि व्यापक रूपले एवं गहन ढङ्गले विश्लेषण र विवेचना हुनसकेको छैन।

उपसंहार

प्रस्तुत अध्ययनमा माथि गरिएको मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तन–परम्पराको चर्चा प्रामाणिक सामग्रीहरूको कमीको कारण हाल प्रारम्भिक अध्ययनको रूपमा गरिएको छ। यसबारे गहन अध्ययन र विवेचना हुनु जरूरी भए तापनि हालको सामग्रीको अभाव र तथ्यपूर्ण प्रमाणको कमी रहेको स्थितिमा प्राप्त अवशेषहरू, केही तथ्य र प्रमाण र केही अनुमानको आधारमा चर्चा गरिएको छ। अध्ययन धेरै लामो नहोस् भन्ने हेतुले प्रकाशित रचनाहरूको उल्लेख एवं दृष्टिकोणबारे पुष्टि हुने सम्बन्धित उल्लेखको व्यापक चर्चा पनि हुन सकेको छैन। यसमा मानवको उद्भव र विकासको दृष्टिले भएका विवरणको सरसर्ती उल्लेख र मुख्यतया यसको स्थितिको झलक प्रस्तुत गर्ने प्रयास गरिएको छ।

यस अध्ययनबाट नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी चिन्तनबारे सामान्य जानकारी मिल्नुको साथै यसको क्रमिक विकास र हालको स्थितिबारे सामान्य झलक मिल्नेछ। साथै दृष्टिकोणको अस्पष्टताको कारण देखिएको नकारात्मक प्रभावमाथि ध्यान दिई यसबारे प्रष्ट हुनुपर्ने र सही दृष्टिकोणको आधारमा रचनाहरू प्रकाशित हुनसकेमा वास्तविक इतिहास प्रकाशमा ल्याउन सरल हुन जानेछ। दृष्टिकोणको सम्बन्धमा दुई धारे वा दुवै दृष्टिकोणको बीचमा रही सोच्दा सो परिणाम गलत नै हुने भएकोले दृष्टिकोणमा स्पष्ट रही एउटै दृष्टिकोण अनुसार सोच्नु र लेख्नु पर्ने अहम् आवश्यकतालाई बढी चर्चित तुल्याउनेछ। यसले नेपालमा मानवको उद्भव र विकाससम्बन्धी अध्ययनको लागि सरलता, स्पष्टता, समग्रता र वैज्ञानिकता प्रदान गर्न समेत थोरै भए पनि मद्दत मिल्न जानेछ। हालसम्म पनि बौद्धिक जगत्मा समेत देखिएको 'नेपालको समाज, संस्कृति, इतिहास र सभ्यताको निर्माता दक्षिणबाट आएका आर्य वा उत्तरबाट मङ्गोल हुन्' भन्ने आधारहीन धारणाको खण्डन गर्न पनि मद्दत मिल्नेछ। साथै भविष्यमा गरिने प्रस्तुत अध्ययन–सम्बन्धी खोज र अनुसन्धानलाई पनि यसबाट धेरै थोर सहयोग मिल्ने आशा गर्न सकिन्छ।

सन्दर्भ ग्रन्थ-सूची

१. अमात्य, साफल्य– नेपालमा पुरातत्त्व, काठमाडौं : साझा प्रकाशन, १९७९ ।

२. उपाध्याय, भगवतशरण– भारतीय समाजका ऐतिहासिक विश्लेषण (हिन्दी), नई दिल्ली : पिपुल्स् पब्लिशिङ्ग हाउस, १९७८ ।

३. एंगेल्स्, फ्रेडरिक– डायलेक्टिक्स् अफ् नेचर, मास्को, प्रोग्रेस् पब्लिशर्स, (अंग्रेजी छैठौं संस्करण), १९७४ ।

४. — दि ओरिजिन् अफ् द फैमिलि, प्राइवेट् प्रपर्टी ऐन्ड द स्टेट्, (अंग्रेजी) पेकिङ्ग, कोरेन लैंग्वेजेज् प्रेस, १९७८ ।

५. गुरुङ, ओम– 'आन्थ्रोपोलोजिकल् ट्रेन्ड इन् नेपाल', काठमाडौं : झिल्को (त्रैमासिक, अंग्रेजी खण्ड– सं. बाबुराम भट्टराई समेत), वर्ष ८, अङ्क १, १९८७ (१९–२२) ।

६. चाइल्ड्, गोर्डन्– ह्वाट् हैपेन्ड् इन् हिस्टोरी, ब्रिटेन : पेन्गुइन बुक्स् (अंग्रेजी), १९८६ ।

७. चेन्जोङ, इमानसिंह– किरात–मुन्धुम्, विहार : राजेन्द्रराम, १९६१ ।

८. तामाङ, पी. आर.– 'दि प्रिमिटिभ कम्युन् सोसाइटी', काठमाडौं : झिल्को, पूर्वोक्त अङ्क (अंग्रेजी खण्ड ८–२४), १९८७ ।

९. तिवारी, देवेन्द्रनाथ– 'केम् ट्युरियल्स् फ्रम् वेस्टर्न नेपाल', काठमाडौं : प्राचीन नेपाल (पुरातत्त्व विभागको द्वैमासिक मुखपत्र, अंग्रेजी खण्ड), संख्या ८५ (पृष्ठ ८–२४) १९८५ ।

१०. तिवारी, नरेशप्रसाद— चार्वाक्का नैतिक दर्शन, पटना : विहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी (हिन्दी), १९८६ ।

११. नेपाल, निरीश– 'जैनिज्म् ऐन्ड् बुद्धिजम् : अ कम्पैरिजन् ऐन्ड कन्ट्रास्ट्', काठमाडौं : रोलम्बा (जोशी रिसर्च इन्स्टिच्यूटको मुखपत्र, अंग्रेजी खण्ड, सं. हरिराम जोशी समेत), वर्ष १ अङ्क १, पृष्ठ ५–१०), १९८१ ।

१२. — 'दि फिलोसफी अफ् चार्वाक्', पूर्वोक्त पत्रिका; वर्ष १, अङ्क ४, (अंग्रेजी खण्ड, पृष्ठ १०–१९), १९८१ ।

१३. — — 'दि रामापिथेक्स्', पूर्वोक्त पत्रिका, वर्ष २, अङ्क १, (अंग्रेजी खण्ड, पृष्ठ १३–१७), १९८२।

१४. — — 'अ पीप् इन्टु आवर पास्ट्', पूर्वोक्त पत्रिका (धारावाहिक लेखमाला अंग्रेजी खण्ड), वर्ष २ अङ्क २–३–४; वर्ष ३ अङ्क १, १९८२–८३ ।

१५. — 'घण्टाकर्ण', पूर्वोक्त पत्रिका, वर्ष ५, अङ्क ३, १९८५ ।

१६. नेस्तुर्ख, एम.– दि ओरिजिन् अफ् मैन्, मास्को : प्रोग्रेस् पब्लिशर्स (अंग्रेजी) १९६७ ।

१७. पोख्रेल, छविलाल– सांख्य दर्शन, धरान : श्रीमती बालकुमारी पोख्रेल, १९८५ ।

१८. पौडेल, नयनाथ (सं.)– भाषा वंशावली भाग १, काठमाडौं : ने. रा. पु. पुरातत्त्व विभाग, १९६३।

१९. प्रधान, केदारनाथ– नेपाली इतिहास लेखनबारे, बनेपा : प्रधान प्रकाशन, १९८५ ।

२०. — महाभारत मानव : सम्भाव्यता अध्ययन, पूर्वोक्त प्रकाशन, १९८८; काठमाडौं, वर्तमान नेपाल (त्रैमासिक बौद्धिक पत्रिका, सं. लेखनाथ गुरागाईं समेत) वर्ष ४, अङ्क ७–८, १९८८ ।

२१. — आदि मानवको उद्गम र उद्गमस्थल, पूर्वोक्त प्रकाशन र मिति ।

२२. — नौलो नेपाल परिचय, काठमाडौं, रत्न पुस्तक भण्डार, १९८९ ।

२३. प्रधान, देविदास– स्वस्थानी व्रतकथा (हस्तलिखित ग्रन्थ– नेवारी), बनेपा, १९८८ ।

२४. प्रपन्नाचार्य, स्वामी– वेदमा के छ ? (अग्निमीले), बाराणसी, प्रशान्त प्रकाशन, १९८६ ।

२५. प्रश्रित, मोदनाथ– जीवाणुदेखि मानवसम्म, काठमाडौं : लिसन प्रकाशन (तेस्रो संस्करण), १९८६ ।

२६. –– देवासुर संग्राम, कोशी, नेपाल : पूर्वेली प्रकाशन (दोस्रो संस्करण) १९८२ ।

२७. –– आस्था तथा प्रथा : एक विवेचना, काठमाडौं: लिसन प्रकाशन, १९८७ ।

२८. वज्राचार्य, धनबज्र– लिच्छविकालका अभिलेख, काठमाडौं : ने. ए. अ. सं. (सिनास), १९७४ ।

२९. बस्नेत, भीमभक्त मानसिं– नेपालको ऐतिहासिक झलक (१९५६) ।

३०. लामा, सन्तवीर– तम्बा कइतेन्, काठमाडौं; रत्न पुस्तक भण्डार, १९८३ ।

३१. शर्मा, जनकलाल– हाम्रो समाज एक अध्ययन, काठमाडौं, साझा प्रकाशन, १९८२ ।

३२. –– 'नेपालमा मानव जातिको पुर्खा', काठमाडौं, प्राचीन नेपाल, संख्या ६१-६४ (पृष्ठ १-१५), १९८१ ।

३३. –– 'नेपाल : मानव विकासको दृष्टिमा', काठमाडौं : गरिमा (साझा प्रकाशनको साहित्यिक मासिक पत्रिका), वर्ष १, अङ्क ५, १९८३ ।

३४. –– 'सेवेन्टिन् मिलियन्–इयर–ओल्ड प्राइमेट् फोसिल्स् कूड बी लिङ्क बिट्वीन मैन् ऐन्ड् एप्', काठमाडौं, प्राचीन नेपाल, संख्या ७९ (अंग्रेजी खण्ड, पृष्ठ १२-३२), १९८३ ।

३५. शर्मा ऐन्ड् बनर्जी– 'नियोलिथिक टुल्स् फ्रम् नेपाल ऐन्ड सिक्किम्', पूर्वोक्त पत्रिका, संख्या ९ (अंग्रेजी खण्ड– पृष्ठ ५३-५८), १९६९ ।

३६. शर्मा, हरवंशलाल– आदि ग्रन्थ : जगत्–सिद्धान्त, दिल्ली : नेशनल पब्लिशिङ्ग हाउस (हिन्दी), १९७२ ।

३७. शेतेन्को, ए. वाइ.– 'दि आउट्कम्स् अफ् द साइन्टिफिक् मिशन् टु नेपाल इन् ब्रिफ्', काठमाडौं : प्राचीन नेपाल, संख्या ४३-४५ (अंग्रेजी खण्ड, पृष्ठ १-२), १९७८ ।

३८. साइन्स् प्रेस– अ फोटोग्राफिक् रेकर्ड अफ् माउन्ट जोल्मो लुङ्मा साइन्टिफिक् एक्स्पेडिसन् १९६६-६८, पेकिङ्ग : (अंग्रेजी) १९७४ ।

३९. सांकृत्यायन, राहुल– दर्शन–दिग्दर्शन, इलाहाबाद : किताब महल (हिन्दी), १९८३ ।

४०. सिंह, रमानन्दप्रसाद– दि रियल् स्टोरी अफ् द थारुज्, काठमाडौं : दि थारू संस्कृति (अंग्रेजी), १९८८ ।

४१. श्रेष्ठ, पुष्पलाल– 'नेपालमा मातृसत्तात्मक समाज', काठमाडौं : नेपाल–पत्र बुलेटिन ७ (पृष्ठ ३-११), १९८२ ।

४२. श्रेष्ठ, स्वयम्भूलाल– हामी नेपाली, काठमाडौं, श्रेष्ठ प्रकाशन, १९७१ ।

पुराण

१. पद्म पुराण
२. श्रीमद्भागवत
३. रामायण
४. वराह पुराण
५. तैत्तरीय ब्राह्मण
६. स्कन्दपुराण
७. मार्कण्डेय पुराण
८. स्वस्थानी व्रतकथा
९. महाभारत
१०. शिव पुराण
११. शतपथ ब्राह्मण
१२. ऋग्वेद

पत्र–पत्रिका

१. प्राचीन नेपाल– पुरातत्त्व विभागको द्वैमासिक मुख-पत्र, संख्या ६, ९, ४३-४५, ६१-६४, ७९, ८५, ८६-८८, १०६-१०७, १०९ ।

२. रोलम्बा— जोशी रिसर्च इन्स्टिच्यूटको त्रैमासिक मुखपत्र, वर्ष १, अङ्क १ र ४, वर्ष २, अङ्क १, २, ३, ४; वर्ष ५ अङ्क ३ ।

३. गरिमा— साझा प्रकाशनको साहित्यिक मासिक, वर्ष १, अङ्क ५ ।

४. नेपाल—पत्र— समीक्षात्मक सामयिक सङ्कलन, बुलेटिन ३ र ७ ।

५. झिल्को— विविध विषयक प्राज्ञिक, मासिक पत्रिका, वर्ष ८ अङ्क १ ।

६. इनाप— नेवारी भाषाको साप्ताहिक पत्रिका

७. वर्तमान नेपाल— बौद्धिक तथा प्राज्ञिक त्रैमासिक, वर्ष ५, अङ्क ७—८ ।

जोगीचक्र

-लीलाभक्त मुनंकर्मी

मानवको विकासपछि समाज, संस्कार र सदाचारको सिर्जना भयो। त्यसपछि ऋषि-महर्षिहरू (मुनिहरू) द्वारा वेदहरू लेख्न थाले। ऋग्वेद, यर्जुवेद, सामवेद र अथर्ववेद नामकरण भयो। त्यसपछि त्यसको संस्कृतिका विभिन्न १८ पुराणहरू पनि तयार पारियो। अर्थात् समाजमा आदिकालदेखि हुनुपर्ने संसर्ग र मृत्युपछि पनि परलोकमा हुनुपर्ने विधि-विधानहरूका संस्कारहरू धेरैजसो तान्त्रिक पद्धतिबाट उपनिषद् संहिता, स्मृति र पुराणहरू अथवा विभिन्न प्रकारका ग्रन्थहरू आदि प्रकाशमा आयो। यसबाट शैव, वैष्णव, शाक्त वा तन्त्रहरू साथै बौद्ध सम्प्रदायका ग्रन्थहरू पनि प्रकाशमा आए जसको अध्ययनले आदिकालदेखि मानव समाजले गर्नुपर्ने नियम, निष्ठा र सदाचारको आधारमा भैरहेका क्रियाहरू हुन् भनेर मानव समाजको मस्तिष्कमा सञ्चालियो। मानवले जीवनकालमा सञ्चालन गर्नुपर्ने लोकाचार र क्रियाहरू पूर्ण नगराएमा मृतक प्रेमात्माको रूपमा हावा भैरहने र पञ्चतत्त्वमा समावेश हुन नपाउने भन्ने कुरा मानवको मस्तिष्कमा घुस्न लाग्यो। फलस्वरूप यसलाई वेदान्तज्ञहरू र तान्त्रिकहरूले अनुसरण र अध्ययन गर्न लागियो। यसपछि तान्त्रिक पद्धतिले नेवार समाजमा संस्कार र क्रियाहरू हुनथाले। यसै क्रियालाई संस्कार भनियो। यी संस्कारमध्ये एउटा क्रिया जोगीचक्र पूजा हो। यो क्रिया मानिसको मृत्युपछि नेवार समाजले डानुम्ह, न्हेनुम्ह (५ दिने वा ७ दिने पाली) दिने भनेर दर्शनधारी कुशलेहरूद्वारा मृतकको घरदैलो अगाडि पूजा क्रिया गर्ने गराउनेलाई जोगीचक्र नामले प्रख्यात भयो।[1] यो जोगीचक्र नेवार समाजमा अद्यावधि प्रचलित छ।

जोगीचक्रको क्रियाको पद्धतिमा एक भाग कागलाई र एक भाग प्रेतात्माको लागि छुट्याउने गर्दथे। कागलाई छुट्याएको भाग खोलामा गई खोलाको किनारमा राखेर कागलाई खुवाउने गरिन्छ। अर्को प्रेतात्माको लागि छुट्याएको भाग मध्यरातको समयमा मृतकको घरको ढोका अगाडि छानाको पालीना नाङ्गलोमा राखेर दीयो बत्ती बालेर झुण्ड्याउने गरिन्छ। मध्यरातको सुनसान समयमा उक्त डोरीमा झुण्ड्याइराखेका भाग प्रेतात्मा आएर खान आउँछ भनी विश्वास गर्दछन्। तर नेवार समाजका संस्कृति अवगत नभएका संस्कारमा सस्कृति नभएकाहरूले यो जोगीचक्र पूजा पद्धतिलाई हेलाको दृष्टिले हेरी यसलाई मान्यता दिदैनथ्यो। उक्त मूल ढोका अगाडि झुण्ड्याइराखेका भाग भोजको समयमा खोलामा लगेर पानीमा बगाउने गर्दछ। यसैलाई नै नेवारी भाषामा पाखा जाः तयेगु भन्ने गरिन्छ।

जोगीचक्र पूजाको विधि

नेवार समाजमा यो डानुम्ह वा न्हेनुम्ह (पाँच दिने अथवा सात दिने पाली दिने) क्रियाको पूजाका

१) गरुड पुराण, अध्याय ११—१५।

सामग्रीहरू बाँसको तपरीमा भात, दाल, विभिन्न प्रकारका सागसब्जीका तरकारीहरू, विभिन्न प्रकारका मासुहरू, तारिएका हाँसका फूल, माछा, रोटी र फलफूल आदि सामग्रीहरू राखी आ-आफ्नो गोत्र अनुसार पाँच दिने अथवा सात दिने पालीका सामग्रीहरू मृतक व्यक्तिका छोरीद्वारा तयार पार्ने गर्दछन् । छोरी नहुनेले आफ्ना आफन्त परेका छोरीहरूद्वारा यी सामग्रीहरू तयार पार्न लगाई आफ्ना पुरोहितबाट सङ्कल्प गर्न लगाई मृतकको घर दैलो अगाडि क्रियापुत्रले दर्शनधारी जोगीहरू (कुशनेहरू) ले माटोको घैंटोलाई परालबाट बनाएका चक्का आसन लगाई तयार पारिराखेका सबै सामग्रीहरू कुशलेहरूले नै विधिविधान अनुसार पूजा गर्ने गर्दछन् । सो पूजा गर्ने घैंटोमा कसै-कसैले जाँड, रक्सी, कसै-कसैले च्यूराको धुलो भरेर घैंटोलाई फूलको माला लगाई सिन्दूर चढाई पूजा गर्दछन् । यसै पूजा पद्धतिलाई नेवारी भाषामा पाँच दिनको बेलामा गर्नेलाई ङानुम्ह र सात दिनको बेलामा गर्नेलाई न्हेनुम्ह गर्ने भनिन्छ । यसलाई नै जोगी चक्र क्रिया भनिन्छ । यो प्रत्येक वर्ष सञ्चालन गर्न, हुनेहरूले त जग्गाहरूको गुठी राखी राजा तथा प्रजाहरूले ठाउँ ठाउँमा अभिलेखहरू प्रशस्त राखेका छन् । अभिलेखहरूको खोजीमा काठमाडौं मरू सत्तलमा भएको स्वर्णपत्र र अन्यत्रबाट प्राप्त अभिलेखहरू निम्न प्रकार छन् ।

मरू सत्तलको स्वर्णपत्र

(ॐ) शुभ स्वस्ति जयरत्न मल्ल देवस्य श्री श्री जय अरिमल्ल देवस्य विजय राज्य ।। अद्य वाराह कल्पे वैवस्वत मन्वन्तरे कलियुगे जम्बू द्वीपे भरत खण्डे हिम वत्पादे वासुकि क्षेत्रे श्री नेपाल देशे पशुपति सन्निधाने दाङमत्या: पश्चिम कूले विष्णु मत्या: पूर्वकूले इदैव स्थाने श्री काष्ठ मण्डप नगरे श्री श्रयोऽस्तु सम्वत ४०५ आस्विन शुक्ले चतुर्थ्यायां तिथौ अङ्गार वासरे श्व दिनस कोन्हु श्री हेतनाथ जोगी भ (म) ला दसन स्वहस्तेन स्वविद्य मानेन स्ववाचा प्रतीपत्नी भूतेन वृक्ष वर सम्प्रदत्त भवति मासा शिवलिति न लीला वर ङाव जोगी भलादत्वं सकल सिद्ध न ङाव चक्र विय यातं घिट (त) न दं बुरोव १५ तल पत्नि (नि) समंत श्व बुया वा स सन दु थ्यं वर्ष प्रति सयं चक्र विस्यं निस्त्रयं (यं) निर्वाहरपं यङ जो माल्व श्व ते मानत्रयम् श्व दानस लोपा लोपी याङ पट दुर्जन याङ कृतधन या काले गो हत्या, ब्रम्ह हत्या, स्त्री हत्या, वालहत्या माताहरण श्वते अघोर पच महा पातक लाक श्वते भाषाया साछि दुष्ट श्री श्री दिनकर भट्टारिका स तद् दानेन पूर्ववत शास्त्रोक्त फल सन्य गरतु शुभम् ।।

मरू सत्तलको अर्को स्वर्णपत्र

ॐ नम: श्री गोरक्षनाथाय ।। स्वस्तिश्री मल्लेपाला धिराजेश्वर श्री श्री जय रत्न मल्लं देवस्य विजय राज्ये श्री काष्ठमण्डप स्थानस प्रति बर्ष जोगी चक्र दयके यातँ दान याङा भाषा श्वोते श्री त्रिपुर स्थान श्री खण्डल देशया श्री ६ वालनाथेन स्व हस्ते न स्वविद्य मानेन स्व वाचा प्रति पत्नी भूतेन सुवर्ण द्वय कर्षाधिकं चतु: पलाङ्कि चूर्ण काला लूँ प्लं ४ कर्ष थोतेया व्याजन बर्ष प्रति आषाढ कृष्ण चतुर्दशी कोन्हु जोगीचक्र भूक्ति भोग याचकं यने माल जुरो एतत्पुन्यानु भावेन यज मानस्य सपरिवाराणाम् आयु रारोग्यं चान्ते परम धामं पद प्राप्य ये डस्तु थोतें दान लोप याकाले पन्चानन्तर्य पापलाक जुरो श्रयोऽस्तु संवत ६३२ आषाढ कृष्ण चतुर्दशी पर अमावास्यायां पुनर्वसु नक्षत्रे वज्रयोगे सोम दिने शुभम् ।।

ताम्रपत्र

.....सम्वत ६०५ आस्विन शुक्ल चतुर्थ्यांयां-तिथौ । अङ्गार वासरे । भाषा शिव लितिन लिला वर ङाव जोगी भलादत्व सकलं लिथ्यन ङाव चक्र वियथातं किटन द्वँ बू रोव ४ तलप ति समत श्व बूया वाससन द्वथ्यम् व्रषम्प्रतं बसवम् चक्र विस्य निस्त्रप निर्व्वा हरपं यज्ज माल ।

उपर्युक्त स्वर्णपत्र र ताम्रपत्र सत्यनारायण प्रजापतिले देखाउनुभएको हो ।

यो जोगीचक्र क्रियाको बेलामा कागलाई भाग किन पन्छाउनु परे, गरुड पुराणमा केही उल्लेख छ । ग्रन्थहरूको अध्ययनमा हरेक कल्प कल्पमा काग पंछिको उल्लेख छ । सम्पूर्ण अध्ययन गर्नु बाँकी नै छ । तँपनि संक्षेपमा देवताहरूले कागलाई ठूलो स्थानमा राखेर कागलाई ४ प्रकारका गुण अवलम्बन गर्न पाउने गरी वरदान प्रदान गरेका छन् । तो वरदान हुन्—

१) मृतक व्यक्तिहरू प्रेतात्मा भई बसेकालाई आफूले लिएर पुऱ्याइदिने ।

२) परदेश लाग्ने जहान परिवारलाई चाँडै फर्कन सूचना दिने ।

३) सरस्वतीले बिर्सेका कुरा सम्झाइदिने अथवा छुटेका कुरालाई कागका पैतला चिन्ह राखी थाप्न पाउने ।

४) यम पञ्चकको समयमा कागलाई पूजा नगरिएमा स्वर्गबास हुन नपाउने ।[2]

करीब ३३५ वर्ष अगाडि मल्लकालमा भक्तपुरका राजा विश्वमल्लले स्थानीय जनताले आर्थिक अवस्थाको कमजोर गरीबहरूले पनि जोगीचक्रको संस्कार भै मृतकहरू प्रेतात्मालाई पञ्चतत्त्वमा समावेश हुन र प्रत्येक जनता दुर्घटना परी मृत्यु भएका कुनै जात्रा मेलामा दुर्घटना भई मृत्यु भएका सबै प्रजाजनको आत्मा प्रेतात्माबाट पञ्चतत्त्वमा समावेश हुन पाओस् र देशमा शान्ति सुव्यवस्था हुन पाओस् भनेर प्रत्येक वर्षको मेष संक्रान्तिको एकदिन अगाडि भक्तपुर टौमढी टोलमा भैरव नाथको अगाडि जोगीहरूलाई चक्र दिने बेडी समेत निर्माण गराएको भाषा वंशावलीमा उल्लेख छ । उक्त चक्र पूजा चलाउनका लागि सामग्रीहरू बनाई तयार पार्न र सरसामानहरू सुरक्षाको लागि एउटा घरको निर्माण गर्न लगाई दानको रूपमा बन्दोवस्त गराएका थिए । टौमढी टोलस्थित हालसम्म भएका सुन्धारा (ढुङ्गामा तामाले मोडी सुन जलप लगाएको) अगाडि पूर्व र वेडीको दक्षिण कोणका घर हुन् भन्ने स्थानीय बूढापाकाहरूको भनाइ छ । उक्त घरमा अद्यावधि पूजा सामग्रीहरू तयार पार्ने परम्परा छ । टौमढी टोलस्थित उक्त सुन्धारा ने. सं. ५६० जेष्ठ शुदि १० रोजमा राजा यक्षमल्लले स्थापना गरेका हुन् भन्ने त्यहाँ भएका अभिलेखबाट अवगत हुन्छ । केही वर्ष पछि जोगीचक्रको पूजा सञ्चालन गर्ने कनफट्टा जोगीहरू बस्नका लागि पनि अर्को एउटा घर निर्माण गर्न लगाएको वंशावलीमा उल्लेख छ । वंशावलीमा यो पनि उल्लेख छ कि उक्त घर निर्माण गरेका स्थानमा एउटा ठूलो अजिस्वाँ भन्ने फूल फुल्ने रूख थियो । उक्त रूखलाई हटाई सोही ठाउँमा निर्माण गरिएका घरका काठहरू त्यो अजिस्वाँ भन्ने रूखको काठ नै प्रयोग भएकोले त्यस घर निर्माण भएका स्थानलाई अजिस्वाँमढी नामले प्रख्यात भएको हो भन्ने भनाइ छ ।[3] जोगीचक्र पूजा सञ्चालन गर्ने कनफट्टा जोगीहरू बस्नका लागि सो घर निर्माण गरेका अभिलेख पनि पाइन्छ भनी स्थानीय बूढापाकाहरूको भनाइ छ । तर उक्त अभिलेख पत्ता लगाउन सकेको छैन । सो घरमा आजभोलि गुठी संस्थानले न्यातापोल क्याफे रेष्टुराँ खोल्न लगाई रेष्टुराँ सञ्चालन भैराखेको छ ।

मेष संक्रान्तिको एकदिन अगाडि टौमढी टोल-स्थित आकाश भैरव अगाडि उक्त वेडोमा हुने जोगीचक्र पूजामा १२ वटा माटाका घ्याम्पाहरूमा रक्सी जाँडले भरी कनफट्टा जोगीहरूले भेंडा बलि चढाई (यताका वर्षहरूमा बोका) विधिविधान अनुसार जोगीचक्र पूजा गर्ने चलन छ तर १२ वटा माटोका घ्याम्पोको बदला कहिले ९ वटा कहिले ७ वटा मात्र राखेर पूजा गर्ने गर्दछन् । हिजोआज उक्त जोगीचक्र पूजा सञ्चालन गर्ने कनफट्टा जोगीहरू देउपाटन मृगस्थलीका आवासीय भएका छन् । यी कनफट्टा जोगीहरूले उपत्यकाको प्रत्येक ठाउँमा हुने जोगीचक्र पूजा सञ्चालन गराइराखेका छन् । चैतमा हुने श्वेत मच्छिन्द्रनाथको रथजात्रामा पनि असन टोलमा रथ पुग्दा रथको अगाडि पनि यी कनफट्टा जोगीहरूले जोगीचक्र पूजा गर्ने गर्दछन् । भक्तपुर टौमढी टोलमा जोगीचक्र चलाउने स्थानमा आजभोलि प्रत्येक दिन नव दाफा भजन र अरू धल्चा भजन गर्ने गर्दछन् ।

जगत् चन्द्र

मल्ल राज्यकालमा नै विश्वमल्लका चार पुस्ता पछिका राजा जगत्प्रकाश मल्ल पनि धार्मिक कार्य र देश निर्माण कार्यमा ठूलो आस्था भएका राजा थिए । उनले

---

२) हाम्रो सांस्कृतिक पर्व र जात्राहरू, लीलाभक्त मुनंकर्मी, पृष्ठ ५७ ।

३) मल्लकालीन नेपाल, लीलाभक्त मुनंकर्मी, पृष्ठ २८ ।

पनि जोगीचक्र पूजालाई निकै योगदान दिई गुठीको व्यवस्था गराई २४ रोपनी जग्गाको दानको रूपमा राखेर जोगीचक्र पूजाको कार्य सञ्चालन गरेका दुई वटा अभिलेख राखेका थिए।[4] अभिलेखहरूमा राजा जगत् प्रकाश मल्लले मुख्य मन्त्री चन्द्रशेखर उपाध्यायलाई गुणगानकासाथ बयान गरेका छन्। मुख्य मन्त्री चन्द्रशेखर उपाध्यायले राजा जगत्प्रकाश मल्ललाई राजाका मन परेका अन्नपूर्णा लक्ष्मीदेवीको कन्यादानको व्यवस्था मिलाई सहयोग गरी मद्दत गरेकोले राजाले उनलाई मुख्य मन्त्री पदमा नियुक्त गरी राजकाजको कार्य र धार्मिक कार्यमा राजाको मुख्य मन्त्री नै प्रिय भएको अभिलेखहरूमा देखिन्छ।[5] राजा जगत्प्रकाश मल्लले खौमा टोलस्थित उमा महेश्वरको मन्दिर निर्माण गर्न लगाउँदा मन्त्री चन्द्र शेखर (चाँड शेखर) को गुणगान गरी राजा र मन्त्री दुई व्यक्ति भए तापनि यी दुवै व्यक्ति एकै हुन् भनी अभिलेखमा उल्लेख गरिएको देखिन्छ। राजा जगत्प्रकाश मल्लको अगाडिको पद जगत् र मुख्य मन्त्री चन्द्रशेखरको अगाडिको पद चन्द्र दुवैको पद जोडेर दुवैको नामबाट नै जगत्चन्द्र नामले अभिलेख कोर्न लगाए। यो कुरा भक्तपुर कला संग्रहालयमा भएका "दश अवतारको गीत रचना" र बीर पुस्तकालयमा रहेको "मूल देशशि देव व्यवस्था" भन्ने नाटकमा मन्त्री चन्द्रशेखर (चाँड शेखर) को गुणगान गरी गीतको मङ्गलाचरण समेत उल्लेख गरी मन्त्री र राजामा फरक छैन भनी उल्लेख छ।[6] यसबाट मुख्यमन्त्री चन्द्रशेखर उपाध्याय कत्तिको शक्तिशाली व्यक्ति रहेछ भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

अब राजा जगत्प्रकाश मल्लले तान्त्रिक विधि अनुसार जोगीचक्र पूजा गर्न व्यवस्था गरेका विषयमा केही संक्षेपमा यहाँ उल्लेख गरिन्छ। राजा जगत्प्रकाश मल्लले चार पुस्ता अगाडिका राजा विश्वमल्लले जस्तै जोगीचक्र पूजाको क्रिया सञ्चालन गर्न नसक्ने जनता र मेला दुर्घटनामा परी मृतक व्यक्तिहरूको लागि आत्मा शान्ति र मृतकहरू पञ्चतत्त्वमा समावेश हुन पाओस् भन्ने अभिप्रायले तान्त्रिक पद्धतिबाट क्रिया सञ्चालन गर्नका लागि मूलचोकको नैऋत्यकोणमा अथवा तलेजु भवानीको मूल मन्दिर र कुमारीचोक (याताचोक) को कोणमा स्नेह मण्डप नामले राम्रो ढुङ्गाले छापी वेडी बनाउन लगाई प्रति वर्ष मेष संक्रान्तिको दिनमा जोगीचक्र चलाउन पर्ने गरी आफ्नो सालिक समेत तलेजु भवानीलाई चढाइएका अभिलेखहरू अद्यावधि छन्।[7]

भक्तपुर तलेजु भवानीको मूलचोकको यही नैऋत्यकोणको स्नेहमण्डप वेडीमा प्रति वर्ष मेष संक्रान्तिका दिन आजभोलि दर्शनधारी कुशलेहरूलाई भोज खुवाउने धासापा भन्ने जोगीचक्र दिने कार्य हुन्छ। तब मात्र बिस्केटमा हुने लिङ्ग जात्रा बिसर्जन गराउने परम्परा थियो। मूलचोकको तलेजु मन्दिरको ढोकामा टाँसिएका स्वर्णपत्रमा उक्त स्नेहमण्डपको बेडीमा वर्षको ३ पटक (महानवमी, पिशाच चतुर्दशी र कोलु क्यातको समयमा) बत्ती बाल्न ६ पाथी तेल खर्च गर्नु पर्ने जग्गाको गुठी राखेको थियो। तर हिजोआज त्यहाँ बत्ती बाल्ने कार्य बन्द भैसकेको छ, सिर्फ बडादशैंको समयमा तलेजु भवानी मूल मन्दिरबाट याताचोक (कुमारी चोक) सवारी हुने जात्रा र विजया दशैंको टीका पूजा विसर्जन भैसकेपछि कुमारीचोकबाट मूल मन्दिरमा

---

४) पूर्णिमा, अङ्क ७, ८, पृष्ठ ४७ र २२।

५) अभिलेख संग्रह, भाग ७, पृष्ठ २१।

६) पूर्णिमा, अङ्क ८ को पृष्ठ २१।

७) (क) भक्तपुर हरिशङ्कर पाटीको संवत् ७८२ को अभिलेख।
(ख) भक्तपुर दरबार स्क्वायरको सिद्धिलक्ष्मीको मन्दिरको संवत् ७८२ को अभिलेख।
(ग) भक्तपुर टौमढी टोलको भैरवनाथको सालिकको संवत् ७८८ को अभिलेख।
(घ) भक्तपुर नगदेशचोकमा रहेको ने. सं. ७९२ को अभिलेख।

चलाइने जात्रामा मात्र उक्त स्नेहमण्डप वेडीमा बत्ती बाल्ने गर्दछन् । यसै बेला राजा जगत्प्रकाश मल्ल, जीतामित्र मल्ल, भूपतीन्द्र मल्ल र रानी लालमतीको सालिक प्रदर्शन गर्ने गर्दछन् । यही तलेजु भवानीको जात्रामा ६४ पाला र ची लाख बत्ती बाल्ने कार्य हुन्छ । हिजोआज अरू बखतमा बत्ती बाल्ने चलन बन्द भैसकेका छन्, तर गुठी संस्थानमा लगत त कायम नै छ । सो स्नेह मण्डप निर्माण भैसकेपछि राजा र भारदारहरू त्यही स्नेह मण्डपमा बसेर राजकाज र धार्मिक कार्यको विषयमा छलफल गरी प्रजाजनलाई जात्रा र राजदरबारको आदेश जाहेर गर्ने गर्दथे भन्ने बूढापाकाहरूको भनाइ छ । तसर्थ उक्त बेडीमा सर्वसाधारण बस्न निषेध थियो भन्ने छ, तर सो नियम पनि हटिसकेको छ ।

अर्को जोगीचक्र पूजाको कार्यक्रम प्रत्येक वर्षको वैशाख २ गतेका दिन हालको कला संग्रहालयको अगाडि १२ वटा माटोको घैंटोलाई परालको चक्का आसन राखी जाँड रक्सीले भरी कनफट्टा जोगीहरूले विधि-विधान बमोजिम पूजा गरी हाँस बलि चढाई उक्त लहरै १२ वटा घैंटोलाई पूजा गर्ने चलन छ । यसलाई पनि जोगीचक्र पूजा भन्ने गर्दछ । त्यस्तै त्यसको भोलिपल्ट पनि अथवा वैशाख ३ गतेका दिनमा पनि दरबार स्क्वायरमा रणजीत मल्लको घण्टा मुनिको पाटी अगाडि कनफट्टा जोगीहरूले १७ वटा माटोको घैंटोमा जाँड, रक्सीले भरी विधि-विधान बमोजिम पूजा चढाई राँगाको बलि चढाई चक्रपूजा गरिन्छ । मल्ल राजाहरूमा अन्तिम मल्ल राजा रणजीत मल्लले तलेजु भवानीको नित्य बिहान-बेलुका आरतीको समयमा बजाउने ठूलो घण्टा स्थापना गर्दा सो जोगीचक्र पूजा चलाउन कनफट्टा जोगीहरू बस्नका लागि घण्टाको मुनि पाटीको रूपमा ढुङ्गाको थाम राखेर ढुङ्गाले बिछ्याई निर्माण गर्न लगाएको हो भन्ने जनश्रुति छ । उपर्युक्त जोगीचक्र पूजाबारे राजा जगत्प्रकाश मल्लले राख्न लगाएका अभिलेखहरूका स्थान र नेपाली रूपान्तर निम्न प्रकारका छन्-

पहिलो अभिलेखको नेपाली रूपान्तर

श्री तलेजु भवानीलाई नमस्कार । ने. सं. ७८२ मार्ग शुक्ल षष्ठि आदित्यवार श्रावण नक्षेत्र धुपयोग तौलिक करण भएको राम्रो दिनमा राजाहरूमा शिरोमणि नेपालका राजा जगत्प्रकाश मल्लले श्री मानेश्वरीलाई खुशी पार्ने विधि बमोजिम असल मण्डप समर्पण गर्नु भयो ।

दुई छोराहरूले सेवा गरिरहेका, सेवा गर्नमा सिपालु भएका, हातमा माला लिएका असल मन्त्री चन्द्र शेखर (चाँड शेखर) ले सेवा गरिएको, नियमको पालना गर्ने गुणी राम्रो विद्वान् राजा जगत्प्रकाश मल्लको बेजोड सालिक सबभन्दा उत्तम रहेको छ ।

(उपर्युक्त अभिलेख हरिशङ्करको पाटीको हो ।)

दोस्रो अभिलेखको नेपाली रूपान्तर

नेपाल मण्डलमा श्री श्री श्री पशुपतिनाथको समिपमा वाशुकी क्षेत्र वागमतीको पूर्वपट्टि यही पुण्य भूमि भक्तपुर राजधानीमा आज कलिगत संवत् ४७६३, ने. सं. ७८२, (वि.सं. १७१९) विरोधकृत सम्वत्सर वसन्त ऋतु चैत्र कृष्ण पञ्चमी शनिश्चरवार जेष्ट नक्षत्र वरियान योग कौरवकरण जीवहिरा भित्र मुहूर्तमा मेष राशीमा, सूर्य वृश्चिक राशीमा, चन्द्रमा भएको विषुवत संक्रान्ति (मेष संक्रान्ति) को विशिष्ट पर्वको दिन भक्तपुरमा छत्र समेतका एघार वटा सुनका जलपदार गजूर, जलपदार छाता, तोरण, झ्याल, ढोका देवीका मूर्ति २ राशी नक्षत्र आदि अनेक मूर्तिहरूले जगमगाएको स्वर्गलाई पनि माथ गर्ने धेरै राम्रा मन्दिरहरूमा राज भएका आफ्ना श्री श्री श्री इष्ट देवता (तलेजु) भवानीलाई खुशी पार्नका लागि मानव गोत्र भएका रघुकुलमा पैदा भएका श्री श्री जगत्प्रकाश मल्लबाट स्नेहमण्डपमा प्रत्येक वर्ष बत्ती बाल्न, दही, च्यूरा, रोटी (लड्डु), मासु बाँड्न र दर्शनधारी (कुशले) लाई भोज खुवाउन समेत २४ रोपनीको जगा गुठी राखियो । मेष संक्रान्तिको दुई दिन पछि जोगीचक्र (चक्रपूजा) गर्नु, २० पाथी चामलको भात पकाउनु, ३४ पाथी चामलको जाँड बनाउनु, १७

घडा जाँड, ४० पाथी गहूँको पीठो, २॥ पाथी मास, मुखभरी दाँत भएको रांगा १ के रुपैयाँ ६।, सरुवा चामल दुई कुरूवा, नून तीन कुरुवा, तेलमाना ६, हिं २ कु (केही पाउ) अदुवा एक कोर (एक कुरुवा), बेसार एक रुपैयाँ, दाउरा····· र नवमीको दिनमा, पिशाच चतुर्दशीको दिनमा र कोरु क्यात् यी तीन पटक बत्ती बाल्न ३ पाथी तेल दीयो पाला ६४, प्रत्येक पटक चामल आठ ८ काम गर्नेलाई दिनु ।

(उपर्युक्त अभिलेख भक्तपुर नगर पञ्चायतको ढोका अगाडिको एकतल्ले श्री सिद्धिलक्ष्मीको रातो मन्दिरमा भएको हो ।)

तेस्रो अभिलेखको नेपाली रूपान्तर

सदाशिव मल्ल बसेको चोक बिग्रेको हुनाले श्री श्री जय जगत्चन्द्र मल्ल देवले जीर्णोद्धार गरी आ–आफ्नो सालिक प्रेमपूर्वक राख्नु भयो । श्री कुलदेवी तलेजुको नजिकमा रहेको यो चोक अत्यन्त उत्तम छ । टीकाधारी श्री श्री राजाले यसको हेरविचार गर्नु पर्छ । श्री श्री श्री तलेजुको सेवाको लागि यो सालिक राखेको मिति ने. सं. ७९२ जेष्ठ कृष्ण भलभल अष्टमी शनिश्चर बार उत्तम भाद्र नक्षत्र शौभाग्य योग पर्ने मुहूर्तको दिन हो ।

(उपर्युक्त अभिलेख गणेशचोकमा दुई वटासंगै रहेको अभिलेखमा एउटा शिलापत्रको केही अंश हो ।)

चौथो अभिलेखको नेपाली रूपान्तर

ॐ स्वस्ति ।। श्री आकाश भैरव कहाँ श्री श्री जगत्चन्द्र देवले राखेको सालिक बिग्रेको हुनाले श्री श्री जय भूपतीन्द्र मल्ल देवले पित्तल भरेर बनाएको । पहिलो मिति संवत् ७८८ जेष्ट शुदि । बनाएको मिति संवत् ८३३ कार्तिक कृष्ण द्वितीया मृगशिर नक्षत्र सिद्धियोग अंगार वार ।

(उपर्युक्त अभिलेख टौमढी टोलका आकाश भैरवमा रहेको ढलौटको सालिकको अभिलेख हो ।)

माथि उल्लेख गरिएका जोगीचक्र पूजा हिजो-आज सञ्चालन हुने स्थान र मिति यस प्रकार छन्– जोगी चक्र पूजामा हिजोआज कहीं ६–७ वटा, कहीं १२ वटा, कहीं एउटा मात्र र कहीं १७ वटा माटोको घैंटोमा पूजा गरी, कहीं बोका, कहीं हाँस, कहीं कुखुरा, कहीं रांगा बलि चढाई कनफट्टा जोगीहरूले पूजा गर्ने गर्दछन् । खर्च सकेसम्म कटौती गरी आवश्यक मात्र खर्च दिई गुठी संस्थानले पूजा सञ्चालन गराइराखेका छन् ।

पूजा संचालन हुने स्थान

१) चैत्र शुक्ल नवमीका दिनमा काठमाडौं, असन टोल श्री श्वेत मच्छिन्द्रनाथको रथ अगाडि ।

२) मेष संक्रान्तिको एकदिन अगाडि मसान्तको दिनमा भक्तपुर टौमढी टोल आकाश भैरव अगाडि भेंडाको बदला बोका बलि चढाई ६, ७ वटा माटाका घैंटोमा पूजा गर्ने गर्दछन् ।

३) मेष संक्रान्तिको दिनमा अथवा वैशाख १ गतेको दिनमा भक्तपुर तलेजुको मूल चोकको स्नेहमण्डप वेडीमा (दबली) घासापा भन्ने जोगीचक्र कुशले-हरूलाई भोज वितरण गर्ने ।

४) मेष संक्रान्तिको दिन अथवा वैशाख १ गते भक्तपुर टौमढी टोलमा ५–६ वटा घैंटा पूजा गरी जोगी चक्र पूजा गर्ने ।

५) मेष संक्रान्तिको भोलिपल्ट अथवा वैशाख २ गतेका दिन भक्तपुर दरबार स्क्वायर कला संग्रहालय-को अगाडि हाँस बलि चढाई जोगीचक्र पूजा गर्ने ।

६) मेष संक्रान्तिको दुई दिनपछि अथवा वैशाख ३ गतेका दिन भक्तपुर दरबार स्क्वायर ५५ झ्याल अगाडि रणजीत मल्लले स्थापना गरेको ठलो घण्टा मुनि पाटी अगाडि सञ्चालन हुने कनफट्टा जोगीहरूद्वारा १७ वटा माटाका घैंटालाई जाँड रक्सीले भरी रांगा बलि चढाई जोगीचक्र पूजा गर्ने ।

पाद टिप्पणीहरू

१) बनारसवाट प्रकाशित– गरुड पुराण, अध्याय ११।

२) मुनकर्मी, लीलाभक्त– हाम्रो सांस्कृतिक पर्व र जात्राहरू, २०४३ ।

३) --, मल्लकालीन नेपाल, २०२५ ।
४) --, नेपालको सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक दिग्दर्शन।
५) संशोधन मण्डल– पूर्णिमा, अङ्क ७ र ८ ।
६) संशोधन मण्डल– अभिलेख संग्रह, भाग ७ ।
७) --, पूर्णिमा, अङ्क ६ र ९ ।
८) ने. सं. ७२२, ७८८, ७९२ का शिलापत्रहरू ।
९) स्वर्णपत्र– तलेजु मूलचोक ।
१०) हस्तलिखित ग्रन्थ– कुलार्नवतन्त्र ।
११) लगत्– गुठी तहसिल तथा खर्च कार्यालय, भक्तपुर ।
१२) भक्तपुरको शिलालेख सूची– वीर पुस्तकालय, काठमाडौं ।

प्रधानमन्त्री जंगबहादुर राणाका समयको नेपाल–भोट युद्धको ऐतिहासिक सामग्री

(गताङ्कको बाँकी)

३८. सिकार्जुं देषि ल्हासासम्ममा रसद पाइन्या ठाउंमा रसद र दरको अंदाज–

असामि– वास– कोस– सतु– कादर–

सिकार्जुंका रसदले ५।६ सै जनालाई वर्ष दिनसम्म पुग्छ वरिपरिका रसदले भन्या १।.१।। हजार जवानलाई वर्ष दिन सम्मलाई पुग्ला– १९– ८५।।.– ।३।– ।३।।

ल्हचिजुंका रसदले १ हजार जवानलाई वर्ष दिनसम्म पुग्ला वरिपरि स्मेतले गरि भन्या १०।१२ हजार जवानलाई वर्ष दिनसम्मलाई पुग्ला · २३– ११४।।– ।५।– ।५।।

फिजोलिका रसदले १।२ सै जनालाई वर्ष दिन सम्म पुग्ला. वरिपरिका रसदले भन्या ५।६ सैलाई वर्ष दिनसम्म पुग्ला– २४– ११८।।– ।३– ।३।।

डिगर्चाका रसदले १५।२० सै जवानलाई वर्ष दिन पुग्ला.वरिपरिका स्मेतले भन्या ८।१० हजारलाई वर्ष दिनसम्मलाई पुग्ला– २८– १४१।।– ।४।४– ।५

पेताझोङका रसदले ४।५ हजारलाई वर्ष दिन सम्मलाई पुग्ला– २९– १५०।।– ।३।४– ।४

ग्याचिझोङका रसदले ३।४ हजार जनालाई वर्ष दिनसम्म पुग्ला वरिपरिका रसद ले स्मेतले भन्या ६।७ हजारलाई वर्ष दिन सम्मलाई पुग्ला – ३०– १५७।।– ।५– ।५।।

कामाफासिका रसदले १।१।। हजारलाई वर्ष दिन सम्मलाई पुग्ला वरिपरिवाट पनि आयो भन्या ४।५ हजारलाई वर्ष दिनसम्म लाई पुग्ला – ।३५– १८८।।– ।४– ।४।।

ल्हुस्यु झुंका रसदले १।१।। हजारलाई वर्ष दिन संमलाई पुग्ला वरिपरिवाट पनि आयो भन्या ४।५ हजारलाई वर्ष दिन सम्मलाई पुग्ला – ३६– १९३।।– ।४।– ।४।।

ल्हासाका जगेरा रसदले ५।६ हजारलाई वर्ष दिनसम्मलाई पुग्ला वरिपरि २।३ दिनका रस्तावाट नआई ल्हासामा रसद छैन–

३८– २०६।।– ।४।– ।४।।

३९. ताता पानि देखि पेचिन सहर सम्म जान्या वाटाको तपसिल–

तातापानिवाट षासा जानलाई डोलि चढि जांदा. घडि १२ लाग्यो वाटो तेर्सो उकालो छ वास– १

षासावाट छोस्यां जादा ज्मा घडि २१ लाग्यो. तेर्सो वाटो घडि १० हिडि भोट्या कोसिका तिरैतिर. कहि तेर्सो उकालो कहि तेर्सो वाटो. कहि भिरमा भन्याङ हाल्याको. विकट वाटो ११ घडिको छ. कोसिमा. भोट्या साघु ७ छन् वास– २

छोस्यांवाट कुति जांदा ज्मा घडि १४ लाग्यो छोस्यांदेषि ठुलो विकट होइन. कहिं कहिं भन्याङ पनि छ भोट्या साघु ३ फलाम साघु १ छ धेर तेर्सो वाटो. अली अलि तेर्सो उकालो छ वास– ३

कुतिवाट धकेलि जांदा. घोडा चढि कहि वढाई कहि ठिकै गरि लैजांदा ज्मा घडि १० लाग्यो. भोट्या कोसिका तिरैतिर तेर्सो वाटो कहिं ढुग्यान कहिं असल मैदानको वाटो छ. कोसिमा २ षहर्‍यामा १ ज्मा कोठ्या साघु ३ छन् वास– ४

धकेलिबाट थुलं जांदा कहि टुकुटुकु कहि छोटि कदममा लैजांदा ७।। लाग्यो कहि ढुंग्यान कहि गेगर कहि मैदान असल वाटो छ विच मा गाउ ३ गोर्षालिको फौज जादा उठ्चाका रह्या छन् आज काल गाउ पिच्छे २।३ घर वस्याका छन्. ठाउं ठाउं षेति पाति पनि गर्‍याको रहेछ. वास ५ थुलवाट लंगुर भन्याको गाउं जांदा ज्मा घडि १६ लाग्यो. थुलु देषि. घोडा वढाइ ल्याउंदा १।। घडिको वाटो. असल मैदान छ ताहादेषि कहि तेर्सो उकालोमा. घोडा टुकुटुकु गरि लैजांदा घडि ६ पला ५० गै. भैरव लंगुर को फेदि पुग्यो. दाहिना तिरका हिमालयवाट कोसि आयाको छ ताहावाट तेर्सो उकालो घडि २ पला ३५ गै भन्याङ १ पुग्यो. भन्याङ देषि नजानिदो वाटो. तेर्सो वल्लालो छ. तेहि भैरव लंगुर देषि यउटा. षोलो आई. तल वेसि पुग्यापछि. वागमतिको रेति भंदा. ठुलो रेति. परि. टिगरि मैदानमा मिल्याको छ. टिगरि मैदान गज कोस ३ लमाइ कोस ४ होला. तेहि मैदानका वारिपट्टि. लंगुर भन्याको गाउं छ. ताहासम्म पुग्दा घडि ८ पला १० लाग्यो वास– ६

लंगुर गाउंवाट टिगरिका पौवा जांदा घडि ६ लाग्यो. वासवाट हिडनि वित्तिकै अरुन्मा कोठ्या साघु तरि. टिगरिमा टुकुचा जत्रा २ षहर्‍या छ २।४।२।४ घर वस्या वस्याको रहेछ. अलि अलि षेतिपाति पनि गर्‍याको रहेछ. वर्षामा पानि पर्दा भयाका १०।१५ षाडि पनि छन्. यो टिगरि मैदानमा धेर ढुग्यान्. कहि कहि माटो. भयाको रहेछ. टिगरि गाउंमा किल्ला १ छ. जाहा हामीहरु पुग्दा ३ अवाज वंदुकको वढाई पनि गर्दा रह्या छन्. यो गाउं देषि कोस पाउ भर गै पौवा छ. तेस्मा वास वस्नु पर्छ वास– ७

टिगरिको पौवावाट मेर्मु जानलाई घोडा कहिं वढाई कहिं छोटी कदम संग लैजादा घडि ७ लाग्यो वाटामा रजु भन्याको षोलो १ भगालो परि आयाको ६।७ छन्. त्यो र अरू २ मिली वह्याको छ. यो षोलो वाउ पारि वास सम्म असल मैदानको वाटो छ मैदानको गज कहि १ पाउ कहि आधाउं कहि २ पाउ होला वास– ८

मेर्मु गाउंदेषि सिकार्जु जानालाई घोडा विस्तारैसित टुकुटुकु गरि लैजांदा ज्मा घडि ११।। लाग्यो. मेर्मु वाट २।। घडिको वाटो हिडि चौकोर भन्याको गाउं १ पुग्छ. ताहा पर्वतमा पुरानु भत्क्याको गढि १ छ ताहावाट २ घडिको वाटो हिडि अघि १। सै सम्म पुग्याको अरुन् षोला तर्नु पर्छ. पानि घोडाका पीठसम्म आउंदो रहेछ. गज हात ३० जसो होला. ताहावाट काहि मैदान कहिं पच्याङ कहि उकालो कहि वल्हालो भया पनि वाटो असल छ. ताहावाट अलिकति मैदान हिडि. टुकुचा जत्रो षोलो १ तरि अलिकति उकालो चढी सिकार्जु गढिमा पुग्छ. सिकार्जु गाउंमा घर ५०।६० जसो होला. गाउंका वीचमा सिकार्षोला वग्याको छ. गढि भन्या चुलि पन्याको ढुंग्यानका पर्वतमा छ. माथि देखि तलैसम्म गर्‍हे दोहरा पर्खाललाई विचमा ठाउं ठाउं घर गुम्वा रहेछ. माथि देखि तलैसम्म घोडा जान्या गरि सिढि लायाको छ. गढिमा जानलाई ढुंगाको पुल वनायाको छ. गाउंमा गढी घर जम्मा २०।२५ सै जसो होला वास– ९

सिकार्जु देखि लोलो गाउं जानलाई ज्मा घडि ४ लाग्यो सिकार्जु वाट मैदानमा वढाइ कहि पैंजा कहि कदम गरि

लैजांदा घडि २ मा लोलो भन्याको षोलो तरि ताहावाट षोलाको तिरैतिर कहिं उकालो कहि ढुंग्यान वाटामा घोडा वढाई लैजान्दा २ घडिमा लोलो भन्याको गाउं पुग्यो. षोलाको तिरमा ठाउं ठाउं २।४।२।४ घर भयाको गाउं पनि छ. षेति पाति पनि षोलाको तिरैतिरमाथि सम्म षुप गर्‍याको छ वास– १०

लोलो गाउं देखि थाकेस गाउ जानालाई ज्मा घडि ६।। लाग्यो लोलो देखि तेहि षोलाको तिरैतिर मैदानमा घोडा चढाई लैजान्दा २।। घडि लाग्यो ताहा वाट अलिकति उकालो चढि वर्‍हालो झर्दा फेरी तेहि षोलाका तिरवाट हिडनु पर्छ आहासम्म घोडा सुस्त गरि हिडाउंदा १।। घडि लाग्यो. ताहावाट फेरी षोलाका तिरैतिरवाट कहि ढुंग्यान कहि मैदानमा घोडा वढाई लोलो षोलाको कोठ्या साघुतरि थाकेस भन्याको गाउंमा वास पुग्दा २।। लाग्यो गाउमा घर २।३ छन् ताहा वास वस्नलाई पाल टागि दिदा रह्या छन् विचमा तर्नु पर्‍या षहर्‍या ४ छन् वास.- ११

थाकेसदेखि ठाभु भन्याको गाउं जानालाई कहिं छोटि कदम कहि धेरै विस्तार कहि कदमैसंग लैजादा ज्मा घडि १५ लाग्यो वासवाट थाके पुगन्याको षोलाको तिरैतिर ढुग्यान वाटामा सुस्त टुकुटुकु गरि घरि ४ गै यहि षोलाको तिरैतिर. ग्यांछो भन्याको पर्वत वसि गयाको रहेछ. तेस्मा अलि अलि उकालो कहि तेर्छो गै भज्याङ पुग्दा ३।। घडि लाग्यो भज्याङमा वन घोडा पनि रहेछ. आहा देखि आधा वाटोसम्म सुस्त गरि आधामा वढाई कदम लैजादा ७।। घडि लाग्यो भज्याङवाट ठाभु भन्याको षोलो हिमालयवाट आयाको छ. येहि षोलाका तिर ढुंग्यानवाट साघु २ तरि ठाभु भन्याको गाउ पुग्छ घर ७।८ छन् षेति पाति पनि गर्‍याको रहेछ. छोस्यांदेषि रूषको नाममा वुढो पनि देखिएन. यो गाउमा वइसबाटेर अरू रुख गरि ४०।५० रुष देखियो वास– १२

ठाभुवाट ल्हचि जानलाई छोटि कदममा घोडा लैजान्दा ज्मा घडि ५।। लाग्यो वासदेखि घडि २।। मा मागाम षोला तरि ताहावाट घडि १ मा साक्यालु षोला तरि घडि २ मा ल्हचि गाउं पुग्छ वाटो गज कोस १ लमाई कोस ३ जसो भयाको फाँट छ विचविचमा घर छ. षेति पाति पनि छ गाउंका किनारावाट ब्रह्मपुत्र वह्याको छ ति षोला २ ब्रह्म पुत्रमा मिल्याको छ. भोट्या पिपलका वगैचा लायाको छ. तेस्मा पाल टागि वास वस्न दिदा रहया छन्. ताहावाट वाटो १ अंतर वेकि डिगर्चा पुगन्या रहेछ. यो गाउंमा गढि पनि छ वास– १३

ल्हचिदेषि फिजोलि झुङ जानलाई घोडा विस्तारसित छोटि कदममा लैजांदा ज्मा घडि १८ लाग्यो. ल्हचिदेखि ब्रह्म पुत्रको किनारै किनार कहि भिरमा. सडक कहि असल मैदान वाटो छ. तिरमा वगैचा गुम्बा गढि भयाको गाउं १ छ वास– १४

फिजोलिदेषि फोतोङ तासिघाङ जानालाई ज्मा घडि ६ लाग्यो ब्रह्मपुत्रका तिरैतिर मैदानमा घोडा वढाई लैजांदा घडि ४ ताहापछि घडि २ लाग्यो. विचमा भिर्पन गया-को रहेछ. तल ब्रह्म पुत्र वग्याको छ. वाटो भिरमा छ. ताहा पनि गढि रहेछ वास– १५

फोतोङ तासि घाङदेषि स्याफागिनि जानलाई घोडा छोटि कदममा लैजांदा ज्मा घडि ९।। लाग्यो. वासदेषि अलि-कति उकालो चढि गयापछि अरु असल मैदान छ. विचमा गाउं २।३ छन्. षेति पनि वेसै गर्‍याको रहेछ वास– १६

स्याफगितिदेषि षाग जिगुम्वा जानलाई वढि कदममा लैजादा ज्मा घडि ७ लाग्यो वासवाट आउन्याविति्तकै साघु भयाको षोलो १ छ विचमा गाउं ४।५ छन् सानु गढि १ पनि छ. वाटो असल मैदान छ वास– १७

षाग जिगुम्वादेखि डिगर्चा जानलाई कहि वढि कदम कहि छोटि कदममा जांदा ज्मा घडि ९।। लाग्यो वाटो कहि नजानोदो उकालो धेरै मैदान रहेछ विच विचमा गाउ पनि रहेछ वास– १८

डिगर्चादेषि पेनाझुं जानलाई छोटि कदममा घोडा लैजांदा ज्मा घडि १३ लाग्यो वाटो अलिकति चढाउचढि भंज्याङ काटिसक्यापछि अरू मैदान रहेछ. वासवाट पाउभर जिमिनमा. लामाजिको घर कुंकेलि भन्याको रहेछ. तेसैका नगिचमा टासि छुटा भन्याको ठुलो षोलो छ. तेस्मा पत्थरका चौडा वनाई पूल हाल्याको छ. तेस पूल तरि पेनाझुंमा पुग्न घडि १।। को वाटो वाकि छंदा. वाटामा

गाधुं भन्याको राम्रो गुम्वा १ छ. वस्ति मुल जारै छ. ताहावाट पेनाझुं किल्लामा पुग्छ. किल्ला डिगर्चाको. भंदा मजगुतै रहेछ. टासि छुटाका किनारामा गाउं छ वास–१९

पेनाझुं वाट ग्यांचिझुं जानलाई घोडा वढाई लैजादा १४ घडिमा वास पुग्छ. डिगर्चावाट गयाको टासि छुटा षोलै षोला मैदान वाटामा कहिं कहिं ढुंग्यान पऱ्याको छ. ग्याचि भन्याको ठुलो सहर छ. आहा गढि १ गुम्वा १ पनि छ. यो गढि गुंवा षुपै मजगुत गरि वनायाको रहेछ. वाटामा गाउं वगैचा ठाउं ठाउंमा छन्. षेति पनि वहुतै गऱ्याको छ. सानु षोलामा. साधु १ तर्नुपर्छ वास– २०

ग्याचिझुं वाट गोप्सी गाउं जांदा घोडा ठिकै कदममा लैजांदा ८।। घडिमा वास पुग्यो. टासिछुटा षोलैषोलाको वाटो गरि जांदा वास देषि ७।। घडिमा साधु १ तरि कहि मैदान कहि ढुंग्यान कहि थोरै षुटकिल्लाको वाटो छ. देवाधर्मावाट आयाको तेरि भन्याको षोलो १ गोप्सीमा टासि छुटा. षोलामा मिलन आयाको छ. आहावाट षोटां भन्या गाउं ६ दिनमा पुग्दो रहेछ. गोप्सी गाउंमा घर ६।७ जसो होला. षेतिपाति पनि धेरै गऱ्याको छ वास– २१

गोप्सीवाट स्लुछुंदि गाउंमा जांदा घोडा वढाई कदममा लैजादा ६।। घडिमा वास पुग्यो. वाटो कहिं ढुंग्यान कहिं पहरो काहि तेर्छो छ. वासवाट हिडनि वित्तिकै देवाधर्मा-वाट आयाको षोलामा साधु तरि फेरि कदममै जसो गै टासिछुटा षोलाको साधु तरि सोहि षोलै षोलाको वाटो भरि साना ठुला गरि षहऱ्या १० षोला १ तरि फेरि टासिछुटामा अर्को साधु तरि वासमा पुग्यो. वास वस्न्या ठाउमा दाहिनातिरवाट टासिछुटा जत्रो षोलो १ आई दोभान पऱ्याको छ. वाटामा साना साना गाउं ठाउं ठाउं-मा छन्. षेति पनि वेसैसंग गऱ्याको रहेछ वास– २२

रलुंछुंदी गाउंवाट नागार्च्याझुं जांदा १७ घडिमा वास पुग्यो. रलुंदेषि टासि छुटा षोलै षोला गरि लंगुरका फेदि सम्म घोडा छोटि कदममा जांदा २।। घडि लाग्यो. याहां सम्मको वाटो असल मैदानै छ. येस फेदिदेखि हिमालयको भंज्याङमा जानालाई ढुंग्यानको वाटोमा. थोरै उकालो. षुटकिलाको वाटोमा. छोटि कदम गरि जांदा २।। घडि लाग्यो भंज्याङदेषि नागार्च्याझुं जानालाई काहि ढुंग्यान अलिकलि वऱ्हालो पऱ्याको काहि मैदानै मैदान वाटो छ भंज्याङदेषि हाम्रा दाहिनातिरवाट आयाको पारुसिउछु भन्याको षोलो १ छ तेहि षोलैषोलावाट जानु पर्छ वाआपट्टिवाट आयाको षहऱ्या भंज्याङ पारि ३ भंज्याङ वारि ४ मध्ये १ मा साधु छ भंज्याङ पारि गया कोहि उपगल्योको टासिछुटा षोलो रहेछ. भंज्याङदेषि नागा–र्च्याझुंसम्म छोटि कदममा जांदा १२ घडि लाग्यो. त्यो षोला नागार्च्याझुं १।। घडिमा पुगियेला भन्दा हाम्रा दाहिना तिरवाट पैनितालमा मिलन गयाका छन्. वाटा भरिको जगा सवै वैरानेछ. गाउनेरा मात्र येति गऱ्याको रहेछ. नागार्च्याझुंमा घर २०।२५ जसो होला वास– २३

नागार्च्याझुंवाट पैतिझुं जानालाई घोडा वढाई कदममा लैजांदा ६ घडिमा वास पुग्यो पैति तालको किनारैकिनार पाउ भर जति ढुंग्यानको वाटो उपर असल मैदानको वाटो गै विचमा २।३ गाउं नाघि किनारैमा पैतिझुं भन्या को गाउंमा पुग्यो गाउं घर ३०।३५ जसो हुनन्– गाउंका नगिचमा मात्र षेति गऱ्याको छ. अरु जगा वेरानै छ. पैति तालमा दरियाइ घोडा अरु जनावर पनि छ भन्छन्. तालको गज कहिं छुटियाको छ. काहि ठिकैको छ. लमाई फेरो घुमनालाई भन्या ७ दिनमा घुमियेला भंछन् गैन्हो यतिउति भन्या संष्या छैन वास– २४

पैतिझुंवाट नेप्सोला पर्वतका फेदिसम्म जानालाई ज्मा घडि ९ मा वास पुग्यो. पैति तालको तिरैतिर छोडि कदममा जांदा १।। घडिसम्मको वाटो असलै छ. आहा-देषि पैति ताल छोडि ढुंग्यान पऱ्याको ठाडो उकालोमा विस्तार टुकुटुकु गरि जांदा २ घडिमा भंज्याङ पुग्यो भंज्याङदेषि १ घडिसम्म तेर्छो ढुंग्यानको वाटो गै ३ घडि ठाडो वऱ्हालो झरि सानु गाउ १ मा पुग्यो. षेति पाति पनि षुपै गऱ्याको छ. हाम्रा पर्वतको झल्को रहेछ. आहा-देषि ब्रह्मपुत्रको किनार न्यापसी भन्याको गाउ वगर ब्रम्ह पुत्रको किनार पारमा जानालाई घडि १।। लाग्यो. वाटो भरि वरिपरि गाउं र षेतिपाति गऱ्याको राम्रै छ वाटो सवै ढुंग्यान वास– २५

नेप्सोला गाउवाट छुस्युंझुं जानलाई ६।। घडिमा वास पुग्यो वासदेषि उठनि वित्तिकै ब्रम्हपुत्रको घाट तरि तिरै-तिरका वाटामा ठाउं ठाउंमा गाउं छ षेतिपाति वहुतै छ. आधा वाटा जसोमा गुम्वा १ छ येस गुम्वाका पाहाडमा गढि वनायाको छ. गाउं पनि गुलजार छ. षेतिपाति वहुतै राम्रो छ. गुम्वादेषि १ पाउ गयापछि ठिकैको षोला १ छ. येस षोलाको साघु तरि आधा वाटो असल मैदान आधा वाटो ढुंग्यानमा छोटि कदममा जांदा ६।। घडीमा छुस्युझुंमा वास पुग्यो. यो गाउं ठुलै छ. गढि पनि छ. अघि भन्या असलै छ भंछन्. आजकाल अलि अलि भत्क्याको छ वास— २६

छुस्युझुंवाट नेटां जानलाई १० घडिमा वास पुग्यो. छुस्युझुंदेषि दक्षिण दिशातिर ब्रम्ह पुत्र लाग्या. हामिजान पूर्वतिर पर्दो रहेछ. वासदेषि १ पाउ जतिमा षोलाका साघुतरि कोस ।। जति हिड्यापछि ल्हासा षुसि भेटियो. येहि ल्हासा षुसिको तिरैतिर वाटो ३ षंडमा २ षंड असल १ षंड ल्हासा षुसिले पाहाडमा रेति गयाकोमा ढुंग्यान पहराको भीरको वाटो छ. छोटि कदममा जांदा १० घडि-मा वास पुग्यो विचविचमा गाउं वस्ति षेति अलि अलि छ वास— २७

नेटांवाट ल्हासा जानलाई असल मैदान वाटोमा. छोटी कदममा घोडा लैजादा ९ घडिमा वास पुग्यो. ल्हासा षुसिको तिरमा भीर १ हिडि ठिसांछु भन्याको ठुलो षोलाको पुल तरि २ घडिमा ल्हासा सहर पुग्यो वास—२८

ल्हासावाट धेसिं गुम्वा जानलाई छोटि कदममा लैजांदा घडि ७ मा वास पुग्यो. वाटो असल मैदान छ. ल्हासा-देषि २ घडिमा ल्हासा षुसिमा डुंगा तरि धेसिझुंङ गढि जानलाई ५ घडि लाग्यो विचविचमा गाउं कमोत पनि छ. गाउं ठुलै छ. वास— २९

धेसिंवाट मेतो गुम्वा जानलाई छोटि कदममा जांदा घडि १४।। मा वास पुग्यो. ल्हासा षुसिका तिरैतिरवाट जानु पर्छ. वाटो ३ षंडमा १ षंड जति कहिं ढुंग्यान कहि भिर छ २ षंड असल मैदान छ. साना ठुला गरि ज्मा षह्न्या ८ छन् २ मा तर्नु पर्छ २ या साघु छ. २ मा ठुलो पुल छ जघार ४ छन्. आहादेषि ल्हासा षुसिको तिर छोडी पूर्व हानि जानु पर्छ. उत्तरवाट षोलो १ आयाको छ. वाटोको विचविचमा गाउं र कमोद जगा. ठाउं ठाउंमा छ गाउ ठुलै छ. वास— ३०

मेटो गुम्वावाट रिजोलि गुम्वा जानलाई छोटि कदममा जांदा ८।। घडि लाग्यो वासदेषि २ घडिको वाटो गया पछि मैठु माछु भन्याको षोलो भेटिछ. तेहि षोलाको तिरैतिर. कहिं ढुंग्यान कहि मैदान. कहि कहि अलि अलि उकालो वन्हालो वाटो छ षह्न्यामा साघु ४ तर्नु पर्छ. वास येहि षोलाका तिरैमा पर्छ. आहा मध्येस जस्तो झाडि पन्याको वन डांडा पाखामा पनि अलि अलि वन वुट्टा रहेछ गाउं ठुलै छ वास— ३१

रिजोलिवाट छुसिघ्याङ जानालाई छोटि कदममा जांदा ६।। घडिमा वास पुग्यो वाटोमै ठिमाछु षोलैषोला मैदान वाटोमा अलि अलि ढुंग्यान छ. षह्न्याको साघु ५ वजाम षोलाको पुल १ तर्नु पर्छ. वाटाका वरिपरि हिउ पनि छ. मैठिमाछु षोलाका तिरैमा वास पर्छ वुटा वुट्टि वन पनि रहेछ. गाउंमा घर १५ जसो होला वास— ३२

छुसि घ्याङवाट झुमरा गाउं जान छोटि कदममा जांदा ८।। घडिमा वास पुग्यो वाटो मैठिमाछु षोलाका तिरै-तिरवाट कहि मैदान कहि ढुंग्यान कहि अलिक उकालो वन्हालो तेर्छो पच्याङ अलिक घटिया वाटो छ. वासदेषि ३ घडिका वाटो जांदा येहि षोलाका पारितिर तातापानि पनि रहेछ. फेरि घडि २ को वाटो गै मैठिछु षोलाको पुल तरि षोलो दाहिना पारि हिउं भयाको वाटो गै झुमरा गाउंमा वास पुग्यो षह्न्या र षोलामा गरि साघु ४ पुल तर्नु पर्छ. गाउं षोलाको तिरैमा छ. घर १० जसो होला हिउं भयाको ठाउंमा छ वास— ३३

झुमरा गाउवाट नुमरिजानालाई घोडा विस्तारसंग लैजादा १४।। घडिमा वास पुग्यो. वाटो कहिं ढुंग्यानका हिउं कालो वन्हालो भिर छ. वाटो साह्रै घिनलाग्दो छ. वासदेषि. लंगुरका फेदिसम्म जांदा ३ घडि लाग्यो मैठिमाछु षोलाको तिरैतिर षह्न्यामा साघु २ तरि

मैठिमाछुमा २ पल्ट जघार तरि लंगुरको उकालो चढि कहि अलिक ठाडो उकालो. कहि तेर्छो उकालो हिउ भया वाटामा हिडि येस उकालामा षहऱ्या ४ तरि भांज्याङ सम्म पुग्दा घडि ४ लाग्यो हिउंले पनि साऱ्है कुट्यो भांज्याङदेषि काहि ठाडो वह्रालो काहि भिर छ. येहि भांज्याङवाट भालाछु भन्याको षोलो १ आयाको छ. येहि षोलाका तिरैतिर गै. षोलामा जघार १ साघु १ तरि फेदिसम्म पुग्दा घडि ५ लाग्यो. आहादेषि काहि तेर्छो वह्रालो पच्याङ वाटो गै भालाछु षोलाको साघु तरि घडि २।। मा वास पुग्यो वास नपुग्यासम्म वाटामा कमोत जगा काहि देषियेन. वास नेरा काहि काहि अलि अलि छ. गाउंमा घर ३० जसो होला वास– ३४

नुमरि गाउंवाट घुम गाउं जानालाई छोटि कदममा जांदा १२ घडिमा वास पुग्यो. वाटामा काहि ढुंग्यान काहि मैदानका हिउ कालो वह्रालो भिर छ. वासवाट उठनि वित्तिकै. भालाछु षोलामा पुल तरि षोला वाग्रा गै. येसै षोलामा मिलन आउन्या येलै षोला २ मा पुल २ तरि. फेरि षहऱ्याको मा जघार १ साघु छ तर्नु पर्छ इ षहऱ्या ठुलठुलै हुन् सानासाना षहऱ्याको भन्या हिसापै भयन. जंगलैजंगल हिउनु पर्छ. षोला पारि गाउंमा १।२ घर र षेति अलि अलि छ. भालाछु षोलाको तीरैमा वास छ. यो षोला माथि भन्या सानै छ. तल पुग्दा खेरि भन्या. इ घ्यानी जत्रो होला. गाउंमा घर १० जसो होला वास– ३५

घम गाउंवाट ग्याम्ता सहर जानालाई छोटि कदममा जांदा ८ घंडिमा वास पुग्यो. वाटोमा लाछु षोलाको तीरैतीर जंगलमा आधा जसोमा भिरैभिर. आधा जसोमा काहि ढुग्यान काहि उकालो वह्रालो गरि जानु पर्छ तर्नु पर्न्या यसै षोलाको पुल १ षहऱ्याको माषु १ जघार ४ छन् विचमा घर २।४ भयाको गाउं १ छ ग्याम्टा भन्याको सहर. हाम्रो नेपालको लेष जत्रो छ. भाकालाछु भन्याको षोलो उत्तरवाट आई यसै सहरमा दोभान पऱ्याको छ. षोला २ का विचमा सहर छ येस सहरमा काठका फल्याकका छाना भयाको घर २२५ सम्म होला वास–३६

ग्याम्टा सहरवाट लर्हि गाउं जानालाई छोटि कदममा जांदा ९ घड़िमा वास पुग्यो वाटोमा कालाछु षोलालाई वाग्रा पारि जंगलैजंगलवाट काहि ढुंग्यान काहि भिर उकालो वह्रालो तेर्छो वाटो घटिया छ षेति काहि काहि छ अरू सबै जंगलै छ. षहऱ्याको साघु ४ जघार १ तर्नु पर्छ वास पुग्या ठाउंमा पनि षोला १ मा जघार तर्नुपर्छ गाउंमा घर गुम्वा गरि २०।२५ सम्म हुनन्. षोलाको तिरैमा छ वास– ३६

लर्हि गाउंवाट फाम्दो गाउं जानालाई छोटि कदममा जांदा ७।। घडिमा वास पुग्यो. वाटोमा कालाछु षोलाको तिरैतिर काहि भीर उकालो वह्रालो तेर्छो साऱ्है ढुंग्यान वाटो घटिया छ. विचमा गुम्वा १ र मैदान पनि अलिकति पऱ्याको छ षोला र षहऱ्यामा गरि साघु ३ तर्नु पर्छ गाउंमा घर ८।९ सम्म होला आहादेषि कोस १ मा भोट्याहरूको गढि धरहराको नक्सा गरि बनाग्राको छ वास– ३८

फाम्दोवाट आचा भन्याको गाउंमा जानालाई १९ घडिमा वास पुग्यो घोडा विस्तारैसंग वासदेषि थोला भन्याको लंगुर नाघी भाकालाछु षोलाको तिरैतिर तेर्छो उकालो चढनु पर्न्यो घडि १।। फेरि येहि षोला तरि भाज्याङसम्म ठाडो उकालो चढनु पर्न्या घडि ४।। आहादेषि फेदि सम्म ठाडो वह्रालो झर्नु पर्न्या घडि २। आहादेषि घोडा छोटि कदममा लैजादा सानु षोला १ तरि घर ४ भयाको गाउं १ छ वासदेषि आहासम्म ढुंग्यानको वाटो हिवैहिउमा हिडनु पर्छ. आहादेषि. षोलाको तिरैतिर काहि मैदान धेरै ढुंग्यान वाटाका विचमा सानु षोला २ तरि साऱ्है अषठ्यारो ढुंग्यान वाटो गै जामुनि भन्याको तलाउमा पुग्छ. षोलो आयाको पनि येहि तलाउमा मिलन गयाको छ. तालको किनार कोस १।। जति छ. यस्को निकास पै आयाको जामुनि भन्याको षोलो १ रहेछ. यसै षोलाको तिरैतिर जाइपुल तरि अलि अलि उकालो चढी भिरमा वास बस्न्या घर २० जसो भयाको गाउं पुग्यो ठाउं ठाउंमा गरि तर्नु पर्न्या षहऱ्या १० अंत भन्या गहु पाक्याको आहा भन्या भरषर हरिया भयाको छ वास– ३९

आचो गाउंवाट लालि गाउं जानालाई घोडा विस्तारसंग

लैजांदा १० घडिमा वास पुग्यो. वासदेषि भांज्याङसम्म ठाडो तेर्छो गरि उकालो जानु पर्न्या घडि २ पला ४० आहादेषि घडि १।५० सम्मका वाटामा घोडा लैजानु पनि मुस्कील छ आहावाट गैं सानु षोला १ तर्नु पर्छ वासदेषि वाटो आहासम्मको हिर्वहिउं छ आहादेषि च्याधाला भन्याको लंघुर नाघि षोलाको तिरैतिर काहि भिर काहि ढुंग्यान गरि जानु पर्न्या घडि ३।। फेदि आहा षोलाको जघार तरि काहि ढुंग्यान काहि मैदान गरि २ घडिसम्म हिड्यापछि षोला मिलन गयाको जानसंछु भन्याको ठुलो षोलाको पुल तरि वास वस्न्या गाउंमा पुग्यो. यो गाउं ठुलै छ चिनियाको अडा पनि रहेछ ठाउं ठाउंमा गरि तर्नु पर्न्या षह्न्या जघार गरि ४ छ. वास— ४०

लालिवाट छाक्युषां जानलाई छोटि कदममा जांदा ९।। घडिमा वास पुग्यो. वाटो काहि मैदान धेर ढुंग्यान पच्याउन्छ वासवाट अलिकति मैदानमा हिडि ठिकैको षोला १ मा साघु तरि गैं अर्को षोलैषोला हिडि जघार १ तरि ठिकैको पर्वत १ मा उकालो वह्रालो गरि. वह्रालो झरि फेरि अर्को षोलामां पुल तरि षोलाका तिरैमा वास पुग्यो गाउंमा घर छ जसो होला कमोत काहि पनि देषियेन वास— ४१

छाच्युषांवाट च्यागा जानलाई घडि २५ मा वास पुग्यो वासदेषि षोलै षोला मैदानमा ढुंग्यानको वाटो गैं नुवरि भन्याका लंगुरका फेदीसम्म पुग्दा घडि ४ लाग्यो आहा देषिन् षोला छोडी हिउं भयाको तेर्छो उकालो ढुंग्यान वाटो २ घडि हिडि अर्को हिउं भयाको तेर्छो ढुंग्यान् वाटो गैं साना ठुला गरि तलाउ २ का तिरैतिर गइ तेर्छो वाटो २ घडि भया पछि ढुंग्यानका ठाडो उकालो जानु पर्न्या २ घडि गैं लंगुरको भांज्याङदेषि तेर्छो वह्रालो घडि २ गैं उषछु भन्याको षोलो दाहिना पारि तिरैतिरवाट काहि ढुंग्यान काहि काहि अलि अलि उकालो वह्रालो कहि भिर धेर वह्रालो गरि धोचु भन्याको घर ३।४ भयाको गाउं-मा पुग्यो. वासदेषि आहासम्म घोडा विस्तारैसंग लैजांदा घडि १५ लाग्यो आहा सम्ममा साना ठुला गरि जघार १४ तर्नु पर्छ फेरी आहादेषि छोटि कदम गरि षोलाको तिरैतिर काहि भिर काहि उकालो वह्रालो काहि षोलै-पोला गरि वास वस्न्या च्यागा पुग्दा घडि १० लाग्यो काहि भीरमा भन्याङ हाल्याको छ. ठाउं ठाउंमा गरि षोलामा साघु ५ तर्नु पर्छ गाउंमा चिनिया भोटया गरि घर ३०।३५ सम्म रह्याछन् वाटो साह्रै अपठ्यारो छ वास— ४२

च्यागावाट आलाडो गाउं जानलाई घोडा विस्तारैसंग लैजांदा घडि १४।। मा वास पुग्यो वासवाट निस्कनि वित्तिकै उपछुमा मिलन गयाको षोलोको साघु तरि उप छुको तिरैतिरवाट वाटो साह्रै अपठ्यारो छ भीरमा धेरै हिडनु पर्न्या भन्याङ पनि ठाउं ठाउंमा गरि धेरै हाल्याको वाटो हिड्नु पर्न्या धेरै छ. काहि षोलैषोला काहि वह्रालो छ विचमा २।३ घर भयाको गाउं २ रह्या छन्. नुपछुमा र ठाउं ठाउंमा षह्न्यामा गरि साघु ६ षह्न्यामा जघार तर्नु पर्न्या ५ वास पुग्न घडि ।। जसो वाकि छंदाका वाटोमा. नुपछुमा मिलन आउन्या स्याछु षोला १ आया-को रहेछ. आहा देषि नुपछु छोडि. स्याछु षोलाको तिरमा आलाडो भन्याको गाउंमा वास पुग्यो. गाउंमा घर १६ जसो होला घोच्युदेषि आहासम्म आउदा छुपिसल्लो. भुजा पत्तर अरु जातको वनै वन छ. पर्वत साह्रै ठुला छन् थामदोदेषि कमोत कतै छैन गाउं गाउंमा मात्र छ वास— ४३

आलाडो गाउंवाट डुयाठुष्पा गाउं जानलाई घोडा विस्तारसंग लैजादा घडि ९ मा वास पुग्यो वासदेषि घडि २ को वाटो च्याछु षोलाको तिरैतिर काहि ढुंग्यान काहि असल छ घडि ३ को वाटो भीरैभीर हिड्यापछि गाउं १ मा पुग्यो येस गाउंमा षेतिपाति षुपै छ फाट पनि ठुलै छ यहि फाटैफाट हिड्नु पर्न्या घडि २ काहि फांट काहि भिर काहि मैदान गरि हिड्नु पर्न्या घडि २ गैं वास वस्न्या घर १५ जसो भयाको गाउंमा पुग्यो येस गाउंमा घर वनाउंदा काठको गारो लाउदा रह्या छन वास षोलाका तिरैमा छ. ठाउं ठाउंमा गरि तर्नु पर्न्या साघु २ जघार ३ आहासम्मका रुष ठुलै छ वास— ४४

डुयाठुष्पा गाउंवाट नाम ज्याकुआ जानालाई छोटि कदम-मा जांदा घडि ७ मा वास पुग्यो वासदेषि ठुला चौरैचौर

वाट गै ठाडो उकालो चढनु पर्न्या घडि १।। आहादेषि तेर्छो उकालो वह्रालो काहि भिर काहि ढुग्यान गरि जानु पर्न्या घडि ५।। ठाउं ठाउंमा गाउं पनि रह्या छन्. भज्याङदेषि माथिवाट मूल निकास नभयाको सानु तलाउ १ रहेछ ठाउं ठाउंमा गरि तर्नु पर्न्या जघार ४ सानु षोलाको तिरैतिरवाट गै डांडामा चौर पन्याको घर १० जसो भयाको गाउमा वास– ४५

नानज्याकुन्नांवाट उक्यातामदा जानालाई १५ घडिमा वास पुग्यो वासवाट निस्कनि वित्तिकै घडि १ सम्मको ठाडो वह्रालो झरि षोलामा साघु तरि येसै षोलाको तिरैतिर काहि भीर काहि उकालो वह्रालो काहि ढुग्यानमा जानु पर्न्या घडि ५।। वोटो साह्रै घटिया छ येस षोलामा ३ ठाउं साघु तरि येसै षोलामा मिलन आयाको षोलाको साघु तरि फेरि अर्को षोलामा जघार १ तरि यसै षोलै-षोला तेर्छो उकालो काहि ढुग्यानमा जानु पर्न्या घडि २।। आहादेषि षोला छोडि स्यागुलां भन्याको लंगुर ठाडो उकालो भज्याङसम्ममा घडि १।। येस लंगुरमा हिउं जस्तो ज्यादा छैन भज्याङ भन्या छ तान्तोले भन्याको येसै लंगुरमा हो भन्छन् भांज्याङवाट ठाडो वह्रालो ३ घडि झरि वस्ति वस्याको घर २ छन् कमोत पनि रहेछ आहा-देषि काहि तेर्छो काहि वह्रालो गरि १।। घडिको वाटो गयापछि क्याछु भन्याको षोलोको तीरमा वासवस्न्या घर २० जसो भयाको गाउंमा पुग्यो येस गाउंमा तान्तोलेको मालिक पनि थाप्याको रहेछ कमोत पनि अलि अलि देषिछ षहर्‍या तर्नु पर्न्या ३ छन् वास– ४६

उक्यातामदावाट पेमाझुं जानालाई छोडि कदममा जांदा घडि १० मा वास पुग्यो. वासवाट उठनि वित्तिकै गाउंका माझवाट आयाको षोलामा १ क्याछु षोलामा १ साघु तरि येसै क्यांछु षोलाको तिरैतिर गरि जानु पर्न्या घडि १।। फेरि येसै षोलाको अर्को साघु तरि अलिकति उकालो चढि सानु षोलामा जघार तरि तेर्छो उकालो चढनु पर्न्या भाज्याङसम्म घडि १ आहादेषि तेर्छो वह्रालो काहि तेर्छो जानु पर्न्या घडि छ सयषु भन्याको ठुलो षोलाको साघु तरि अलि कति वह्रालो गै. येसै षोलाको तिरैमा वास वस्न्या घर ४० जसो भयाको गाउसम्म घडि ७।। विच-विचमा घर वाकलै छन् षेति पनि छ जंगल रहेनछ. षहर्‍यामा जघार तर्नु पर्न्या ४ वास– ४७

फेनाझुंवाट ह्लाच्या जानलाई छोडि कदममा जांदा ७।। घडिमा वास पुग्यो वासवाट निस्कनि झित्तिकै मैदान वाटो क्यांछु षोलाको तिरमा जानु पर्न्या घडि १ येस षोला छोडि वाआपट्टिवाट आयाको तिन्छु भन्याको षोलाको तिरैतिर काहि उकालो वह्रालो भीर ढुग्यान काहि मैदान वाटो गै येसै षोलाका साघु २ तरि १ उकालोमा पुग्दा घडि ३ उकालो चढि वह्रालोका फेदिसम्म ढुंग्यानको वाटोमा धरि २।। फेरि तिनुकिछु भन्याको षोलाको साघु तरि षोलाको तिरैतिर मैदानमा ढुंग्यानको वाटो १ घडि गै वास वस्न्या षोलाको तिरैमा घर २० को अंदाज भयाको गाउंमा पुग्यो जघार तर्नु पर्न्या २ वास– ४८

ह्लाच्या देषि पालिलां जानलाई घोडा विस्तारैसंग जांदा १७ घडिमा वास पुग्यो तिनुकिछुमा मिलन आयाको सामालुछु षोलाका दोभानवाट तिरैतिर काहि ढुंग्यान काहि उकालो वह्रालो मैदान काहि भिर वाटामा जानु पर्न्या घडि ९।। येसै षोलाको १ षहर्‍याको १ साघु तरि सोमिगुह्ला लंगुर तेर्छो उकालो काहि ढुंग्यान भाज्याङसम्म घडि २।। येस भाज्याङमा हिउं रहेछ आहादेषि वाससम्म घडि ५ को वाटो काहि ठाडो वह्रालो काहि ढुग्यान धेर तेर्छो वह्रालो छ गाउंमा घर २५ जसो होला. धुपिको जंगल छ. कमोत रहेनछ जघार तर्नु पर्न्या ४ वास– ४९

पालिलांवाट सोवांडो जानलाई घोडा विस्तारैसित लैजांदा १९ घडिमा वास पुग्यो वासवाट निस्कनि वित्तिकै षहर्‍यामा साघु तरि ढालस लंगुर तेर्छो उकालो घडि ३ हिउ वहुतै छ भाज्याङदेषि धेर तेर्छो वह्रालो. काहि तेर्छो फेदिसम्ममा घडि ५।। आहादेषि ढालाफुछु षोलाको साघु तरि होकतिम लंगुरमा तेर्छो उकालो काहि तेर्छो भाज्याङ सम्म घडि ३।। भज्याङ नेरा असल गुम्बा १ छ कमोत पनि छ. अलिकति हिउ पनि रहेछ भज्याङदेषिको वाटो धेर ठाडो वह्रालो तेर्छो वह्रालो फेदिसम्म घडि ३।। वह्रालोमा १।२ घर वस्ति कमोत पनि छ. वासदेषि आहासम्मको वाटो आधा ढुंग्यान आधा असल गोवन्या सल्लो र धुपिको वन रहेछ आहावाट यारलवछु षोलाको साघु तरि तिरैतिर काहि मैदान काहि ढुंग्यान उकालो वह्रालो गरि येसै षोलामा मिलन आउन्या डोछु षोलाको

साघु तरि गाउसम्ममा घडि ३।। गाउ ठुलो राम्रो छ गुम्वा र घर गरि सय ३ को अंदाज होला फेदिदेषि बास-सम्मका विचमा १५।२० घर भयाको गाउ २ छ षहर्‍या-मा जंघार तर्नु पर्न्या ४ वास– ५०

सोवांडोवाट जिथो गुम्वा जानलाई छोटि कदममा जांदा ८ घडिमा वास पुग्यो मेहिषारछु भन्याको षोलाको तिरै-तिर काहि भिर काहि पषेरोका वाटो अलि अलि उकालो वह्रालो ढुंग्यानको वाटो घडि १।। फेरि यसै षोलामा २ ठाउं साघु तरि पूर्व पट्टिवाट आयाको डोल मालाछु षोलाका साघु तरि यसै षोलाका माथी पषेराका वाटो असल छ काहि पच्याङ छ ढुग्यान मैदान वाटामा घडि ६।। गयापछि गाउं २ रह्या छन् येहि गाउं नेरावाट आयाको गुरु छु षोला डोल्मालाछु षोलामा मिलिदो भान पर्‍याको ठाउ गाउंमा पुग्यो घर ७५ जसो होला येस गाउंका घरमा सवै घरका कौसि येकै छ षोलाका तिरमा जघार तर्नु पर्‍या १ षोलाका तिरमा रुषहरू अलि अलि छ डाडा भर्‍या कोहि नांगा कोहि साघु धुनि सल्लाका वन वाकलै छ– ५१

जिथो गुम्वावाट ह्लोझुं जानलाई छोटि कदममा जांदा १०।। घडिमा वास पुग्यो वासदेषि षहर्‍याको तिरैतिर जानु पर्न्या घडी १ गै टेकाह्ला भन्याको लंगुरमा उकालो चढनु पर्न्या वाटो काहि ढुंग्यान काहि मैदानमा आधा तेर्छो उकालो आधा ठाडो उकालो गरि भंज्याङसम्ममा घडि २ वह्रालो तेर्छो घडी १।। काहि ढुंग्यान काहि मैदान गरि उसिछु षोलाको जघार तरि यसै षोलाको तिर वास वस्न्या गाउंसम्म घडि ६ गाउमा घर ३० को अंदाज होला येहि षोला पारि ठुलो गुम्वा १ छ. जंघार तर्नु पर्न्या ३ वास– ५२

ह्लोझुंवाट स्याउ स्याम्वा गाउं जानलाई घडि १५ मा वास पुग्यो वाटो सवै ढुग्यानै छ. उसि षोलाको तिरैतिर साघु ६ तरि षोच वाटो जानु पर्न्या घडि ९। हिउं नभया को छोचोह्ला लंगुर ठाडो उकालो चढनु पर्न्या साह्रै बिकट वाटा घडि २। तेर्छो वह्रालो घडि २ भीरमा काहि काहि भन्याङ पनि हाल्याको वाटो घडि ।। ठाडो वह्रालो घडि १।। गैउछु भन्याको ब्रह्मपुत्रभन्दा पनि ठुलो षोलो १ छ येस षोलाको साघु. वेस डवलसंग वन्या-को रहेछ षोला वारि पारि गरि जानु छ. घर ३०।४०को अंदाज होला भंज्याङमा गोवन्या सल्लाको वन वाकलै छ वास– ५३

स्याउ स्याम्वावाट वाषो गाउं जानलाई घोडा विस्तार-संग लैजांदा १३।। घडिमा वास पुग्यो वासदेषि तेर्छो वाटो घडि १।। हिताला लंगुरमा ठाडो उकालो ढुंग्यान वाटो घडि ४ येस लंगुरमा हिउ छैन भज्याङ वाटो ठाडो वह्रालो काहि तेर्छो वह्रालो जानु पर्न्या वाटो घडि १।। गै षहर्‍याको साघु तरि काहि उकालो काहि तेर्छो वह्रालो ढुंग्यान वाटो घडि १।। फेरि षहर्‍याको साघु तरि तेर्छो उकालो चढनु पर्न्या घडि २ गै छागताला लंगुरका भाज्याङ पुगी भाज्याङ देषि ठाडो वह्रालो घडि १। तेर्छो वह्रालो असल वाटो घडि १। आहा गोवन्या सल्लाको वाक्लो वन छ फेदिमा षोलाको साघु १ तरि तेर्छो उकालो जानु पर्न्या घडि १ गै सानु षहर्‍याको तिरमा वास वस्न्या गाउ पुग्यो गाउंमा घर ६ को अंदाज होलावास– ५४

वाष्पेदेषि न्यादा जानलाई घोडा विस्तारसंग जांदा २२ घडिमा वास पुग्यो. वासदेषि ढुग्यानको वाटो काहि तेर्छो उकालो भज्याङसम्म घडि १।। तेर्छो वह्रालो ढुग्यानको वाटो घडि १ आहा वस्ति घर ४।५ रहेछ सानु षोलामा जघार तरि अर्को लंगुर तेर्छो उकालो भज्याङ नेरा अलि-कति ठाडो उकालो काहि ढुंग्यान घडि ३ आहा हिउं पनि अलि अलि छ वासदेषि आहासम्म जंगलैजंगल आहा-देषि हिउ भयाको नांग्या डाडो छ भाज्याङदेषि तेर्छो वह्रालो काहि ढुंग्यान घडी १ षहर्‍यामाको जंघार तरि तेर्छो वाटो काहि ढुंग्यान घडी २ षहर्‍यामाको अर्को षोला तरि तेर्छो उकालो आधा ढुग्यान घडि १ आहा नेरा पानि नपर्नाले हिउ अलि अलि मात्र रहेछ भज्याङवाट आयाको षहरै षहर्‍यावाट घडि १।।। नजानिदो वह्रालो तेर्छो काहि ढुंग्यान घडि ३ तेर्छो वह्रालो काहि ढुंग्यान घडि।। षहर्‍याको जघार तरि ठाडो उकालो काहि ढुंग्यान घडि १। हिउ रहेनछ. आहादेषि जंगलैजंगल भज्याङ

फेदिसम्म ठाडो वह्रालो ढुंग्यान वाङे घडि ३ तेर्छो वह्रालो गै विचमा वस्ति ३।४ घर रह्या छन् आहावाट भेछु भन्याको षोलामा जंघार तरि काहि भिर काहि तेर्छो काहीं भज्याङ काहि षोलै षोला आधा वाटो ढुंग्यान षोमाका तिरैमा वाससम्म घडि २ गाउंका दाहिनावाट षोलो १ आइ दोभान पऱ्याको छ. गाउको पुछारमा त्रिवेनि पऱ्याको रहेछ. घर ४० को अंदाज होला वास–५५

न्यादावाट लागु जानलाई छोटि कदममा जांदा ८ घडिमा वास पुग्यो वासका दाहिनातिरवाट आयाको षोलामा साघु तरि त्रिवेणी पऱ्याको षोलाको तिरैतिर तेर्छो ढुंग्यान वाटा घडि १।। काहि भीर काहि भज्याङ ढुंग्यानको वाटो घडि १ काहि मैदान काहि उकालो वह्रालो काहि ढुंग्यान गरि गेंषोलामा पुल १ तरि अलिक वाटो मयापछि षोला छोडी यसै षोलामा मिलन आउन्या ज्याछु षोलामा षहऱ्याको तिरैतिर जाइं तिरैमा गाउं २ मा पुग्दा घडि ५।। तर्नु पर्न्या साघु १ जंघार १ जंगल पनि रहेछ घरि वारिपारि गरि १२ को अंदाज होला वास– ५६

लागुदेषि लाम्दो जानलाई छोटी कदममा जांदा ९।। घडिमा वास पुग्यो. वासदेखि षहऱ्याको तिरैतिर काहि मैदान काहि ढुंग्यान गरि गै नामझोल्हा लंगुरका फेदिसम्म घडि ।।। लंगुर चढनु पर्न्या तेर्छो उकालो आधा आधा ठाडो उकालो एक षंड असल ३ षंड ढुंग्यान गरि भांज्याङसम्म घडि २ हिउं पातलै छ भंज्याङ नेरा छंदैदैन. ठाडो वह्रालो काही भीर काही भज्याङ गरि ढुंग्यान वाटो फेदिसम्म घडि २।।। लाछु षोलाको तिरैतिर साघु ८ तरि काहि ढुंग्यान काहि भीर काहि भाज्याङ उकालो वह्रालो गै लाछु षोलाको वाग्रा पट्टीवाट आयाको ल्यामछु षोलाको दोभानको वाससम्म घडि ३।।। गाउमा घर २० जसो होला षहऱ्यामा जंघार तर्नुपर्न्या ३ वास– ५७

लाम्दावाट छ्याम्दा जान छोटी कदममा जांदा १०।। घडिमा वास पुग्यो वासवाट हिडनि वित्तिकै लाछु षोलाको साघु तरि न्यामछु षोलाको तिरैतिर काहि भीर काहि तेर्छो काहि उकालो वह्रालो काहि ढुंग्यान येसै षोलामा मिलन आउन्या षोलाको साघु तरि पैरा गयाको ठाउंमा साघु तरि आधा वाटो जसो गयापछि ठुलो न्यामछु षोलामा पुल तरि काहि मैदान काहि ढुंग्यान काहि उकालो काहि वह्रालो भीरमाको साघु २ तरि वाटो अलिक अपठ्यारो रहेछ न्यामछु षोलाको तिरैतिर गै तिरैमा वास पुग्यो छाम्दोका दाहिनावाट न्यामछुका वाग्रा पट्टिवाट छुम भन्याको षोलो आई गाउंमा पुछारमा दोभान पऱ्याको छ घर ४०० जसो होला गुम्वामा ३०० डील मानिस हरमा १०० घरको अंदाज होला विचविचमा कमोत पनि छ डाडो नागो वन रहेछ. वाटामा चिनिया आरुको वन छ आहा आई पुग्दा टायाको र छचाम्दोका लडाई हुनाले घोडा षल्मा नपाई २७ दिनसम्म मुकाम वस्नु पऱ्यो वास– ५८

छचाम्दोवाट मम्वुमा जानलाई घोडा विस्तारसंग लैजांदा १० घडिमा वास पुग्यो वासदेषि अलिक तेर्छो गै उपछु षोलाको पुल तरि अलिक छिन मैदानमा गै उकालो चढि काहि डाडैडाडा काहि वह्रालो काहि षोलैषोला गरि जानु पर्न्या घडि ५ षोला छोडि मोझोला भन्याको चढनु पर्न्या लंगुर तेर्छो उकालो घडि २ ठाडो उकालो घडि २ गै हिउं भंयाको भज्याङदेषि काहि ठाडो काहि तेर्छो वह्रालो घडि १ गै वह्रालोमा घर १० जसो भयाको गाउंमा वास पुग्यो आहासम्म हिउं रहेछ आहादेषि षहऱ्याका साघु तरि षोलापारि भत्क्याको गढि १ छ छ्याम्दोका १ कोस देषि कमोत षुपै छ २।४ घरका गाउ २ पनि छ वास– ५९

मम्वुवाट पम्दे जानलाई घोडा विस्तारसंग लैजांदा ८ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि वह्रालो झर्नु पर्न्या घडि १ याहादेषि काहि उकालो काहि वह्रालो काहि भीर काहि तेर्छो काहि हिवैंहिउ काहि हिउं नभयाको विकट वाटो षहऱ्याको १ भलषाडाको २ साघु तरि वासमा पुग्यो गाउंमा फाटफुट गरि घर ५० जसो होला कमोत वासैसम्म वेसै गऱ्याको रहेछ रुष काहि देषिएन डांडो नांगै छ वास– ६०

पम्देवाट वघौ जानलाई छोटी कदममा जांदा १२।। घडिमा

वास पुग्यो वासदेषि काहि तेर्छो उकालो गरि लंगुर चढनु पर्न्या घडि ४ ठाडो उकालो घडि १ भंज्याङवाट काहि ठाडो काहि तेर्छो वह्रालो घडि २।। गै फेरि ठामाला भन्याको लंगुर चढनु पर्न्या काहि तेर्छो काहि तेर्छो उकालो घडि २ वासदेषि आहासम्म हिउं छ येस लंगुरमा सल्लाको रुष पनि छ भज्याङदेषि काहि ठाडो काहि तेर्छो वह्रालो घडि २ गै फेदिमा सोयोछु भन्याको षोलो छ. वासदेखि आहासम्म कमोत छैन आहादेषि तेर्छो १ घडि गै षोलाका तीर भीरमा वास पुग्यो गाउंमा घर २४ जसो होला आहादेखि ठायाको अम्वल लाग्यो वाटो सवै ढुंग्यान काहि कहि मधाइलो छ कमोत पनि छ वास– ६१

वधौंदेषि ह्वाषा जानलाई छोटी कदममा जांदा ८।। घडिमा वास पुग्यो सोयो छु षोलाको तिरैतिर काहि मैदान काहि वगर काहि ढुंग्यान गै षोलामा ठुला ठुला साघु २ तरि षोलाका तीरमा वास पुग्यो विच विचमा वस्ति गाउं रह्या छन् वासका गाउंमा घर ४६ जसो होला आहादेषि माथि जंगलमा हाम्रो वारुद षाना जस्तो वारुद राखन्या चुकझेमा भन्याको झुम १ रहेछ आज काल पुरानु भै भत्कि षाली रह्याको छ वास– ६२

ह्वाषावाट गम जानलाई छोटी कदममा जांदा १०।। घडिमा वास पुग्यो. सोयोछु षोलाको तिरैतिर तेर्छो वाटो घडि २ षोला छोडी जोह्रा मयाको लंगुर चढनु पर्न्या तेर्छो उकालो घडि २ ठाडो उकालो घडि १ भज्याङदेषि ठाडो वह्रालो घडि १ तेर्छो वह्रालो घडि २।। आहा षल्मा साटी काहि तेर्छो काहि तेर्छो उकालो घडी २ गै गाउं १ मा पुग्यो येस गाउंमा घर ६४ सम्म र चिनियाको चुइ १ सिपाहि ६० जना वस्याका रह्या छन्. आहावाट गै लंगुरका उकालो वह्रालोसम्म घडी २ गै लंगुरका पलतिर सोयोछुमा साघु १ षहन्यामा साघु १ तरि वासमा पुग्यो. लंगुरदेषि वाहेक सवै कमोत छ विचविचमा गाउं वस्ति धेरै रह्याछन्. आहाका मानिस साह्रै मापाका रह्याछन्. आफु आफुका झगरामा पनि काटाकाट गरि घरमा पनि आगो लगाई दिन्या चिनियालाई त झन केहि पनि मान्दो रहेन छ वास– ६३

गमवाट टाया जानलाई छोटी कदममा जांदा ११ घडिमा वास पुग्यो वासवाट उठनिवित्तिकै घम्ह्रा भन्याको लंगुर काहि तेर्छो काहि उकालो तेर्छो घडि ३ पहन्यामा जघार २ तरि भज्याङसम्म हिउं भयाको ठाडो उकालो घडि १ गै तेर्छो उकालो घडी ३ आहादेषि कमोत छ विचविचमा वस्ति गाउं रह्या छन् आहावाट गै सानु षोला १ तरि षोलाको तिरैतिर काहि तेर्छो काहि तेर्छो वह्रालो काहि भीर गरि हिडनु पर्न्या घडि ४ येस षोलामा साघु तर्नु पर्न्या २ वाटो सवै ढुंग्यान षल्मा साटिन्या विचैमा गाउंमा रहेछ तेषै षोलाका तिरैमा टाया गाउंमा पुग्यो. येस गाउंमा टाया गुम्वा रहेछ येसैमा वास गुम्वा गाउं कुनकान् गरि घर ज्मा ११० जति छन्. आहा सेंव सन्या चिनियाताल्वे १ सिपाही ५० छन्– ६४

टायावाट रासि जानलाई छोटी कदममा जांदा ९ घडिमा वास पुग्यो वाटो षोलाका जघार तरि येसै षोलामा मिलन आयाको र स्याफु भन्याको षोलाको तिरैतिर काहि मैदानको वाटो १ षंड असल ३ षंड ढुंग्यान येसै षोलामा जघार २ साघु १ तर्नु पर्न्या षोलाको तिरैमा वास विचमा गाउं छ कमोत पनि ठिकै छ चिनिया हुलाकि सिपाहि जना ४ वस्याका छन् गाउंमा घर ३० होला वास– ६५

रासिवाट आचा गाउं जानलाई छोटि कदममा जांदा ११ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि १ घडिको वाटो षोलै षोला काहि वगर काहि मैदान गै. फच्युह्रा भन्याको लंगुर तेर्छो उकालो चढनु पर्न्या घडि १ हिउं अलिकलि रहेछ भज्याङदेषि तेर्छो वह्रालो घडी १ झरि फांटैफांट घडि १ गै अर्को षुग्याह्रा भन्याको सानु लंगुर हिउं भयाको छ. भज्याङसम्म तेर्छो उकालो घडि ।। भज्याङदेषि तेर्छो वह्रालो घडि १।। फेदिमा षुच्याछु षोला जघार तरि तिरैतिर फांटैफांट हिउ पर्न्या घडि येसै षोलाका तिरमा गोठ १ र १०।१५ पालटागिवस्याका रह्या छन् येसै षोलाका तिरमा वास विचमा कमोत काहि पनि रहेन छ वाटो कांहि अलि अलि ढुंग्यान धेरै मैदान गाउंमा घर ४।५ छन् येसै ठाउंमा चिनिया सिपाहि २० जना छन्– ६६

आचा गाउंवाट नेवा जानलाई छोटी कदममा जांदा ९

घडिमा वास पुग्यो वाटो काहि तेर्छो उकालो भज्याङ-सम्म घडि ४ षोलै षोला जानु पर्न्या घडि १ यो षोला पूर्व तिरवाट आयाको रहेछ आहादेषि षोला छोडी दक्षिणतिर लागी आत्रो सिवाल्ला भन्याको हिउं नभयाको लंगुर तेर्छो वह्रालो झर्नु पर्न्या घडि १ आहादेषि पानि ढलो पन्याको मैदान वाटो घडि ३ गै फुइछु भन्याको सानु षोलामा जंघार तरि वास वस्न्या गाउंमा पुग्यो वाटो आधा ढुंग्यान आधा असल कमोत विचमा रहेन छ वास नेरा मात्र रहेछ गाउंमा घर ६० जसो होला चिनियाका पाचुइ सुवेदार सिपाहि गरि जना ३५ वस्याका छन् वास– ६७

आहादेषि ठायाको जिल्ला सकि मघाम जिल्ला लाग्यो

नेवा गाउंवाट रिषुगाउं जानलाई छोटी कदममा जांदा १३। घडिमा वास पुग्यो वासवाट उठनि वित्तिकै षोलाका जघार तरि घडि ।। गयापछि थोल्ला भन्याको हिउ भयाको लंगुर काहि तेर्छो काहि उकालो चढनु पर्न्या घडि १। भज्याङदेषि काहि तेर्छो काहि ठाडो वह्रालो घडि १।। गै सानु गाउंमा पुग्यो. आहा कमोत पनि रहेछ आहावाट षह्न्यामा जघार तरि फेरी अर्को राठाल्ला भन्याको लंगुर हिउं नभयाको तेर्छो उकालो भज्याङसम्म घडि । भज्याङ-वाट तेर्छो वह्रालो घडि । गै गाउं १ छ कमोत पनि छ. आहादेषि काहि अलि अलि वह्रालो काहि उकालो अरु फांटै फांट घडि २।। गै तेर्छो वह्रालो झर्नु पर्न्या घडि १ झडि १ सानु षोलामा जघार तरि रस्युफु भन्याको षोलाको तिरैतिर काहि मैदान काहि तेर्छो काहि गड्यांगुडुं काहि षेतैषेत विचविचमा गाउ जंगल पनि छ षोलामा जघार २ तरि षोलाका तिरैमा वाससम्म घडि ६ गाउंमा घर ३० जति होला चिनियाको चुई भन्याको सुवेदार १ सिपाहि २५ वस्याका छन् वास– ६८

लुस्यु गाउंवाट मघाम सहर जानालाई छोटी कदममा जांदा १५ घडीमा वास पुग्यो वासदेषि षोलाको तिरैतिर तेर्छो वाटो घडि २ आहासम्म कमोत रहेछ रूस्युल्ला भन्याको हिउं भयाको लंगुर काहि तेर्छो काहि ठाडोउकालो चढनु पर्न्या घडि २ भज्याङमा हिउं भयाको घडि।। तेर्छो वाटो घडि १ तेर्छो १ वह्रालो घडि २ पानि ठुलो पन्याको फांटै फांट गै तेर्छो वह्रालो फेदी पुगी रूस्युफु भन्याको सानु षोलाको तिरैतिर जंघार ३ तरि वाससम्म घडि ८ घर १३० छन् आहा चिनियाको ताल्चे भन्याको काजि १ चुइ अन्याको सुवेदार १ सिपाहि ६० वस्याका छन वास पुग्न कोस १ देषि कमोत रहेछ वास- ६९

मघाम सहरवाट फोला गाउं जानलाई छोटी कदममा जांदा ३ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि षोलाको तिरैतिर जघार ३ तरि आधा वाटो जसो ठुलो फांट आधा जसो मैदान गै. षोलाको तिरैमा वास पुग्यो वत पनि वाससम्म रहेछ गाउंमा घर २० जति छन चिनिया हुलाकि सिपाहि २ वस्याका छन वास– ७०

फोला गाउंवाट गुषु गाउं जानलाई छोटी कदममा जांदा ४ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि आधा घडिको वाटो मैदान गै दोहिल्ला भन्याको लंगुर तेर्छो उकालो लंगुरसम्म घडि २ तेर्छो वह्रालो घडि १।। गै वासमा पुग्यो आधा वह्रालोसम्म जंगल छ गाउंमा घर ३५ चिनिया जना १ छन वास– ७१

गुषु गाउंदेषि लाम्दा गाउं जानलाई छोटी कदममा जांदा ५ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि सानु षह्न्या तरि यसैको तिरैतिर मैदान वाटो घडि १।। नामाल्लाजं भन्याको हिउं जंगल भयाको लंगुरको तेर्छो उकालो काहि ठाडो भाजाङसम्म घडि १।। भांज्याङदेषि तेर्छो वह्रालो घडि १। गै सानु मिदो लुंछु भन्याको षोलातरि तिरैतिर वास-सम्म घडि १ गाउंमा देवल कुंकाङ भन्याको पौवा गाउ गरि ज्मा घर १०० चिनिया हुलाकि १ वेपारि जना ५ छन् वाससम्म विचविचमा गाउं २।३ छन् कमोत पनि छ वाटो असल २ षंड ढुंग्यान १ षंड वास– ७२

लाम्दाय गाउंवाट नुन जाषा गाउ जानलाई छोटी कदममा जांदा ९।। घडिमा वास पुग्यो वासदेषि षोलाको तिरैतिर अलिकति गै षोला छोडी काहि मैदान काहि तेर्छो घडी १। विचमा गाउ १ कमोत पनि छ आहादेषि हिउं नभयाको घोपसोल्ला भन्याको लंगुर तेर्छो उकालो भज्याङसम्म घडि १ आहादेषि काहि तेर्छो काहि मैदान

काहि ठाडो वह्नालो गरि षोलासम्म घडि १।। गै वस्ति कमोत पनि छ येही षोलाको तिरैतिर घडि १।। गै भ्यु भन्याको गाउंमा पुग्यो आहादेषि मघामकों अम्वल सकिवाथा भन्याको सहरको अम्वल लाग्यो. आहा षल्मा पनि फेर्दो रहेछ. आहादेषि षोलाको तिरैतिर काहि मैदान काहि तेर्छो जंगल भयाको घडि २ षोला छोडी जंगलै जंगल काहि तेर्छो उकालो गरि भज्याङ नेरा वास-सम्म घडी २ गाउंमा घर ४५ चिनियाको लेषन्या १ सिपाहि ३ छन् वन फाडी षेती कमोत षुगन्यायो रहेछ वाटो ढुंग्यान २ षड असल १ षंड षहन्यामा साघु वतर्नु पर्छ वास– ७३

आहादेषि माघाम सहरको अम्वल संकि वाथा सहरको अम्वल लाग्यो

नुन जषा गाउंदेषि ढुंपालु गाउं जानलाई छोटी कदममा जांदा ९ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि षुजेल्ला लंगुर हिउं नभयाको जंगल भयाको उकालो भंज्याङसम्म घडि । आहादेषि काहि तेर्छो ठाडो वह्नालो गरि षहन्या तरि तिरैतिर वाटो अपठ्यारो जंगल भयाको फेदिसम्म घडि ४ येसै षहन्यामा तर्नु पर्या साघु ७ जघार ८ आधा वह्नालो झन्यापछि गाउ र कमोत पनि छ षोरिया षनि रहेछ येही वह्नालोको फेदिदेषि दिछु षोला भन्याको कालि गंडीकी जंत्रो १ षोलोछ. यसैको तिरैतिर काहि तेर्छो काहि उकालो काहि वगर वह्नालो गरि येसै षोलामा मिलन आउन्या स्याछु षोलामा साघुतरि तिरैमा वास सम्म घडि ५ गाउंमा घर ३५ चिनियाले षन्या १ सिपाही ५ छन् वास– ७४

ढुपालु गाउंवाट वाथा सहर जानलाई छोटी कदममा जांदा ११ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि दिक्षु षोलाको तिरैतिर काहि तेर्छो काहि अलि अलि उकालो वह्नालो भिरवाटो ढुंग्यान घडि ६।। आहादेषि षोला छोडी काही तेर्छो काही उकालो काहि ठाडो उकालो भज्याङसम्म घडि १।। ठाडो वह्नालो फेदीसम्म पडि १ आहावाट षहन्यामा जघार १ तरि गाउमा पुग्यो आहा दषि नास-पाति षुर्वावानिका वगैचा र षेतिपाति खुपैछ. दिक्षु षोलामा मिलन आउन्या. स्याछु षोलाका तिरैतिर फेदिस्याछुमा मिलन आउन्याको-स्याछु षोलाको ठुलो पुल तरि २ षोलाका विचमा वास वस्न्या गाउंसम्म घडि २ आहा साना रुषको पातलो जंगल छ गाउंमा घर गुम्वा गरि ५०० चिनिया ताल्वेकाजि १ फाफु षजांचि १ चुइ सुवे-दार १ सिपाहि ८० औतारि लामा २ ढेवा २ रह्याका छन् वास– ७५

वाथा सहरदेषि वाचु गाउं जानलाई छोटो कदममा जांदा ४।। घडिमा वास पुग्यो वाटो काहि भीर काही भीरमा पर्षाल चिन्ह्याको मार्ग स्याछुषोला छोडी वाछु षोलाको तिरैतिर अली अली जंगल भयाको काहि उकालो काहि वन्हालो काहि तेर्छो गरि षोला २ मा साघुतरि तिरैमा वासपुग्यो गाउंमा घर ४ छन् वाटो ढुंग्यान वास नेरा गोवन्या सल्लाको वन धेरै छन् वास– ७६

वाचु गाउदेषि तास्यो गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा १७ घडिमा वास पुग्यो वाटो अलिकति तेर्छो हिडि वाछु षोला छोडि ठाक वह्ला लंगुर ठुलो वाकलो जंगल भयाको काहि तेर्छो उकालो घडि ४।। काहि तेर्छो काहि तेर्छो वन्हालो घडि १।। अपठ्यारो वाटो तेर्छो उकालो भज्याङ-सम्म घडि छ आहानेरा विचमा गाउ १ छ येस गाउंमा चिनियाको हुलाकि सिपाहि १ वस्याको छन् भाज्याङ-पुग्न घडि २ वाकिदेखि जगन छोडी अलिकति हिउं भयाको वाटो गै षहन्यामा साघु १ तरि सानु षहन्यामा पानि जमि चिपलो हुनाले हालि राख्याको साघु २ तरि भज्याङदेषि ह्याकोतिरमा वाससम्म घडि गाउंमा घर ३० चिनिया सिपाहि ४ वस्याका छन् वाटो सवै ढुंग्यान अलि अलि जंगल पनि छ वास– ७७

तास्यो गाउंवाट रथिक गाउ जानलाई विस्तारसग १२।। घडिमा वास पुग्यो वासदेषि षहन्यामा साघुतरि अलिकति गयापछि ठिकैका षोला १ मा साघु तरि षोलाको तिरै-तिर फाट पन्याको चौरमा नजानिदो वन्हालो काहि जंगल काहि ठाडो उकालो गरि फेदिसम्म घडि ४ आहा-वाट षोला छोडि रास सल्ला लंगुर काही ठाडो उकालो उपर तेर्छो उकालो गरि जंगल भयाको भाज्याङसम्म

घडि ४।। आहा हिउं खुपै छ भाज्याङदेषि काहि तेर्छो वह्रालो काहि तेर्छो काहि चौर पन्याको मैदान गरि वास-सम्म घडि ४ गाउंमा घर २ सिपाहि चिनिआ ४ रह्या छन वास– ७८

रथिक गाउंवाट न्यादा गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा १९ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि सानु षोलामा जघार तरि षोलाका तिरैतिर गै साघु तरि काहि वाक्लो काहि पातलो जंगल वाटो काहि तेर्छो काहि उकालो वह्रालो काहि मैदान गरि षोलाको तिरैमा वागाह्ला लंगुर फेदि–सम्म घडि ३ आहा सानु गाउ १ छ कमोत पनि छ. आहावाट येहि षोलामा मिलन आउन्या षहन्यामा ठाउ २ गरि जघार छ साघु २ तरि गाउंमा १ मा पुग्यो येसै गाउंमा घर १२ चिनिया सिपाहि २ छन. आहा षल्मा पनि फेर्दो रहेछ वाथां लिथां गाउंको दोसांध पन्याको छ अलि अलि कमोत पनि छ. आहावाट षोला छोडी वा गाह्लाषा लंगुर काहि तेर्छो काहि तेर्छो उकालो गरि भांज्याङसम्म घडि १ आहासम्म रुष १।२ गोटा छ हिउं छैन काहि वह्रालो काहि उकालो ठाडै डांडा घडि १ काहि ठाडो काहि तेर्छो वह्रालो घडि ।। षहन्याको जघार तरि मैदान वाटो घडि १ षोलामा साघुतरि पलाषा लंगुर काहि ठाडो काहि तेर्छो उकालो गरि भाज्याङसम्म घडि १ आधा ठाडो आधा तेर्छो वह्रालो गरि छाछु षोलाको तिरमा वाससम्म घडि १।। गाउंमा घर २५ होला कमोत छ वाटो १ षंड असल ३ षंड ढुंग्यान वास– ७९

वाथांको अम्वल सकि लिथांको अम्खल लाग्यो

न्यादा गाउंवाट ज्यामोथि गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा १८। घडिमा वास पुग्यो वाटो छाछु षोलाको सिह्रानै सिह्रान घडि। गै गाउं १ मा पुग्यो आहा गढि १ र २ पाटा भयाको धरहरा जस्तो १ छ आहावाट षोलाको पूलतरि तिरैतिर तेर्छो वाटो घडि ।।। आहा विच विचमा गाउं छ कमोत पनि खुपै छ आहादेषि येसै षोलामा मिलन आउन्या सानु षोलाको तिरैतिर नजानिदो उकालो तेर्छो पन्याको वाटो जंगलसम्म घडि ४ गै येसै षोलाको ठाउंठाउं गरि जंघार ९ तरि घर ८ भयाको गाउ १ मा पुग्यो कमोत पनि छ चिनिया सिपाहि ४ वस्याका छन्. आहादेषि षोला छोडि भापच्या लंगुर तेर्छो उकालो भाज्याङसम्म घडि २।। हिउं अलि अलि छ आहा-देषि जंगलको नाममा सानु वुट्टा पनि छैन तेर्छो वह्रालो गरि सानु षहन्या १ तरि फांटमा जानु पर्न्यो घडि।।। धाराह्ला लंगुर तेर्छो उकालो भाज्याङसम्म घडि ६।। येस लंगुरका विचमा भोट्याको घर १ छ लंगुरका वरिपरि तलाउ २ छ हिउं पनि निकै छ आहादेषि तेर्छो वह्रालो गरि फेदिसंम घडि २। पाटैपाट गरि षहन्यामा जंघार १ तरि तिरैमा वाससम्म घडि १। आहादेषि भोट्या रहेन छ. चिनिया सिपाहिको घर ४ कुकान् पौवा १ छ वास– ८०

ज्यामोथि गाउंवाट लिथां सहर जानलाई विस्तारसंग जांदा १० घडिमा वास पुग्यो वासदेषि काहीं फांट काहि वह्रालो गरि घडि ५ आहा १।। कोस गज ४ कोस लमाई भयाको मैदान १ छ येसै मैदानमा पश्चिम दिशावाट षोलो २ आयाको छ यस षोलामा जघार तरि येहि मैदान वाटो घडि ५ येसै मैदानका किनारामा लिथा सहर रहेछ वासदेषि आहासम्म कमोत काहि काहि मात्र रहेछ अरू सवै वैरान् जंगल नहुनाले दारुवाको वहुत कठिन छ लिथां सहरमा र गुम्वा २ गरि जमा घर १२०० को अन्दाज होला चिनियाको ताल्वेकाजि १ फाफुं षजांचि १ चुइ सुवेदार सिपाहि गरि जना ८७ वेपारि २०० गुम्वामा लामा ३१०० रह्याका छन् वजार पनि निकै छ वाटो ढुंग्यान १ षंड असल ३ षंड वास– ८१

लिथां सहरवाट होचुषां जानलाइ छोटि कदममा जांदा ८।। घडिमा वास पुग्यो वासदेषि काहि मैदान काहि वह्रालो उकालो घडि १।।। गै सेषाह्ला लंगुर काहि तेर्छो काही ठाडो उकालो भांज्याङसम्म घडि १। तेर्छो वह्रालो घडि १ होछु षोलाको तिरैतिर षहन्यामा जघार ३ तरि तेर्छो वाटो घडि ४।। येसै षोलाको साघुतरि माथितिर वास गाउंमा घर ३५ चिनिया सिपाहि जना २० रह्या छन् कमोत र जंगल छैन वास– ८२

होचुषां गाउंवाट गोलो गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा

१७ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि सानु षहर्‍याको तिरैतिर नजानिदो उकालो तेर्सो वाटो घडि २।।। गैडे उल्ला लंगुर ठाडो उकालो घडि ।।। ठाडो तेर्सो वह्रालो घडि १।। सानु षहर्‍या तरि तिरैतिर तेर्सो वाटो घडि २ सुवुल्ला लंगुर तेर्सो उकालो घडि १। तेर्सो वह्रालो घडि २।। गै षोला १ छ येसै षोलाको तिरमा घर छ जति भयाको गाउं १ छ येस गाउंमा चिनिया हुलाकि सिपाहि २ छन्. आहादेषि षोलाको तिरैतिर जंगलको वाटो तेर्सो घडि १ साघु १ तरि येसै षोलामा मिलन आयो. षोलाको तिर तेर्सो वाटो घडि।।। जघार १ तरि अमल्ला लंगुर ठाडो उकालो घडि १। काहि तेर्सो वह्रालो ठाडो काहि तेर्सो वाटो गरि षोलाको तीरमा वाससम्म घडि ३।। गाउंमा घर ३० जसो होला येसै गाउंका वरपर यत्रै जसो भयाको अरु गाउं ३ षनि छ चिनिया हुलाकि ३ कमोत षुपै रहेछ वाटो असल १ षंड ढुंग्यान ३ षंड वास– ८३

गोलो गाउंवाट मोथ्याङु गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा १४ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि षोलामा जघार तरि षोलाका तिरैतिर षैतैषैत वाटो १।।। षहर्‍यामा जघार तरि हुस्याल्ला लंगुर काहि तेर्सो काहि ठाडो उकालो घडि ४ आहा घर ३ भयाको गाउं १ छ आहादेषि भज्याङसम्म काहि मैदान काहि तेर्सो वाटो घडि २ वह्रालामा चिनिया हुलाकि जना ४ का घर रहेछ आहा– देषि तेर्सो वह्रालो भीरगरि घडि ४।। षहर्‍याको तिरवाट गै तिरैमा वास गाउंमा घर ७ कमोत रहेछ भज्याङ वाहेक वाटो सवै ढुंग्यान वास– ८४

मैथ्याङु गाउंवाट न्याचुषा गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा ७।। घडिमा वास पुग्यो वासदेषि षहर्‍याको साघु ४ जघार २ तीर तिरैतिर तेर्सो वह्रालो जंगलको वाटो घडि ५।। गै काहि तेर्सो उकालो काहि वह्रालो घडि १ मा कमोत भयाको गाउं १ छ आहादेषि जंगल छैन. आहादेषि ठाडो वह्रालो झरि न्याछु षोला १ छ येस षोलामा वीच पानिमा नाउ ४ हालि पूल वाध्याको पूल तरि अलि कति गै फेरी षोलामा साघु तरि तिरैमा वाससम्म घडि १ साह्रै षोचमा पर्‍याको गाउं रहेछ. चिनिया भोट्या गरि घर जमा ५० चिनिया सुइ सुवेदार १ सिपाहि १४ वेपारि मलाहा गरि २५ रह्राका छन् वाटो सवै ढुंग्यान वह्रालो जति साह्रै विकट छ वास– ८४

आहादेषि लिथांको अम्बल सकि जार्घिङ देउ सहरको अम्वल लाग्यो

न्याचुषा गाउंवाट वरसि गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा १५ घडिमा वास पुग्यो वाटो वासदेषि वाससम्म षोलै षोला गरि काहि तेर्सो उकालो काहि वह्रालो भीर काहि भीरमा पर्खाल चिह्रि वाटो वनायाको छ ठाउं ठाउंमा गरि षोला षहर्‍यामा तर्नु पर्‍यो साघु १५ छ विच वाटामा ८ पाटा भयाको पुराना गढि १ छ. विचमा उजार घर धेरै वस्ति थोरै रहेछ वाससम्म जंगल छ गाउघर फुकान गरि ज्मा ९ चिनिया हुलाकि सिपाहि ३ रह्या छन् वाटो ढुंग्यान २ षंड असल १ षंड वास– ८६

वरसि गाउंवाट टुगुलु गाउं जानालाई विस्तारसंग जांदा १२।। घडिमा वास पुग्यो वासदेषि काहि तेर्सो काहि उकालो षोलाको तिरैतिर गडी ३। षोला छोडी वलसिल्ला लंगुर काहि ठाडो काहि तेर्सो उकालो भंज्याङसम्म घडि २।। काहि ठाडो काहि तेर्सो वह्रालो काहि उकालो घडि १ ठाडो वह्रालो घडि २।। गयापछि घर १ रहेछ आहादेषि वाससम्म वाटामा वस्ति घर १।२ कमोत पनि छ. ढेउ उजार भयाको रहेछ आहा कोस १।१ जति फरक गरि गढि ३ पनि छ फेदिदेषि षहर्‍याको तिरैतिर जघार १ साघु २ तरि काहि तेर्सो काहि मैदान गरि वाससम्म घडि ३।। वासदेषि आहासम्म जंगल छ गाउंमा घर फुकान गरि ज्मा ४० चिनिया हुलाकि सिपाहि जना ३ छन् वाटो आधा ढुंग्यान असल वास– ८७

डुगुलु गाउंवाट आन्याछु गाउं जानलाई विस्तारसंग जांदा ९।। घडिमा वास पुग्यो वासदेषि घडि १ को वाटो गया पछि षोलो १ छ येसै षोलाको तिरैतिरवाट घडि ३।। गै षोलामा साघु तरि फेरी येस षोलामा मिलन आउन्या षोलामा साघु तरि गया पछि डांडामा भक्तचाको गढि १ १ र पाफिकैको गाउं १ छ. आहादेषि षोला छोडी न्याछु षोलाको तिरबाट गै साघु १ तरि वाससम्म घडि वासदेषि घडि।। को विचमा गाउछ घर २० जति छ

जंगल र कमोत पनि छ यति गाउनेरा ८ पाटा भयाको २ चार पाटा भयाको ४ जम्मा ६ गढि छन् अलि अलि भस्क्याको छ वाटो ढुंग्यान १ षंड असल ३ षंड वास– ८८

आन्याछु गाउंवाट चितां गाउ जानलाई विस्तारसंग जांदा १७ घडिमा वास पुग्यो. वासदेखि तेर्छो वाटो षोलाको तिरैतिर हिडनु पर्न्या घडि ६।। आहासम्म कमोत र वस्ति घर ठाउं ठाउंमा छ भक्तथाको गढि २ पनि रहेछ आहादेषि षोलाको साघु तरि काहि तेर्छो काहि तेर्छो उकालो गरि षोलाको तिरैतिर वाटो गै जधार २ तरि जिहाषा लंगुर तेर्छो उकालो गरि भज्याङ-सम्म घडि ३।। भज्याङदेषि काहि ठाडो काहि तेर्छो वह्रालो घडि १।। आहादेषि जंगल रहेछ काहि तेर्छो काहि तेर्छो वह्रालो षह्न्याको तिरैतिरवाट वाससम्म घडि ५।। भज्याङदेषि वाससम्म काहि ढुंग्यान काहि ढुंग्यान छाप्याको सान्है अपठ्यारो वाटो छ वह्रालाको ३ स्मेत जमा घर १८ चिनिया हुलाकि १ रह्याको छ वास– ८९

चिता गाउंवाट तार्चिदेउ सहर जानलाई विस्तारसंग जांदा १।। घडिमा वास पुग्यो. वासदेखि मिन्याछु षोलाका तिरैतिर काहि तेर्छो काहि तेर्छो वह्रालो काहि भीर षोच पन्याको सेपिलोमा गाउ रहेछ यो षोला सहर भित्र पसि माझवाट गयाको छ सहर भित्र वारिपारि गर्नालाई साघु ३ हाल्याको छ सहरमा घर ४००० होला वजार खुपै गुलजार छ चिनियाको सेठे भन्याको मालिक १ फाफुं १ ताल्वे १ चुइ १ दर्माहा दार सिपाहि ५०० र तार्चि देउका राजा १ तन्का सिपाहिहरू रह्याका छन् घर सबैमा षपदाको छाना हाल्याको रहेछ आधा वाटोदेषि यसो गाउ कमोत रहेछ वास– ९०

आहादेषि चिनियाको गाउं–

तार्चिन देउ सहरवाट थतौस्यु गाउं जानलाई विस्तारसंग च्याउचा भन्याको म्याना मावसि जांदा १६ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि सहर भित्रको साघु तरि तेसै षोलाको तिरैतिर साघु ४ तरि ढुंग्यान ढुंगा छाप्याको वाटो तेर्छो वह्रालो गरि षोलाको तिरैमा वास पुग्यो गाउंमा घर ३० चिनिया हुलाकि २ वस्याका छन् विच विचमा गाउं र कमोत छ वास– ९१

थतौस्यु गाउंवाट लुलिछ्यों भन्याको फलाम साघु जानलाई २० घडिका वास पुग्यो वासदेखि षोलाको तिरैतिर साघु ३ तरि तेर्छो वह्रालो जानु पर्न्या घडि ३।। आहावाट गै लौतिषो भन्याको षोलो भेटियो काहि उकालो काहि वह्रालो ढेर तेर्छो विच विचमा बजार समेत भयाको गाउं र कमोत छ आहादेषि धानको षेति पखेरा भीरमा. षोरिया फारि मकै छन्याको रहेछ वस्ति गुलजारै छ. यो षोलामा फलाम साघु १ छ षोलामा नाउ तरि पारिवाट वास गाउंमा घर १००० चिनिया फाफुंको थाममा सुंच्यां भन्याको कारोवारि जस्तो १ चुइ १ प्योघा २ थुस्यु भन्याको द्वान्या १ चिनिया सिपाहि २५ रह्याका छन् वाटो ढुंग्यान अलि अलि जङ्गल पनि छ वास– ९२

लुतिछ्यौंवाट ष्वालिंफि गाउ जानलाई १९।। घडिमा वास पुग्यो वासदेषि येहि ठुलो षोलाको तिरैतिर काहि तेर्छो काहि उकालो काहि वह्रालो काहि भीर गरि जानु पर्न्या घडि २२ गै येसै षोलामा मिलन आउन्या सानु षोलाको तिरैतिर तेर्छो वाटो २।। आहावाट ष्वालिस्वां लंगुर काहि तेर्छो अरू तेर्छो उकालो गरि वास पुग्न १५।३० पला वांकि छँदा वजार स्मेत भयाको गाउ पुगि वास उकालैमा वजार भयाको ठुलो गाउंसम्म घडि ५ जगा सबै आवादि वाटो ढुंग्यान अलि अलि जंगल पनि छ तर्नु पर्न्या जधार २ साघु २ गाउंमा घर ५०० को अंदाज चिनिया ताल्वे १ चुई १ सिपाहि ५०० रह्याका छन् वास– ९३

ष्वालिंफि गाउँवाट मिथौं गाउ जानलाई १७।। घडिमा वास पुग्यो वास देषि लंगुरको भाज्याङसम्म घडि ४।। गै काहि तेर्छो वह्रालो काहि पाषै पाषो तेर्छो अपठ्यार वाटो घडि १३ गै षोलिफुं षोलाको तिरमा वास पुग्यो विचमा गाउ वजार कमोत अलि अलि छ जंगल पनि रहेछ गाउंमा घर ९०० होला चिनिया चुइसुज्यो सुवेदार जस्तो १ सिपाहि २५० रह्याका छन् तर्नु पर्न्या साघु ६ वास– ९४

भियौ गाउंवाट छिजिजिस्यां सहरको गढि जानलाई १९ घडिमा वास पुग्यो. वासदेषि षोलाको तिरैतिर कहि तेर्छो काहि उकालो काहि वह्रालो घडि १२ गै बजार भन्याको गाउं १ मा पुग्यो आहासम्म वस्ति र कमोत ठिकै छ. आहादेषि षोला छोडि उकालो वह्रालो घडि १ फोको लंगुर तेर्छो उकालो जानु पर्न्या भञ्याङसम्म घडि ४ आहासम्म कमोत छ भंञ्याङदेषि वह्रालो घडि २ छिचिस्यां षोलाको साघु तरि ठाडो उकालो ढुगा छाप्याको वाटो गढिका ढोकासम्म घडि १ आहावाट सहर भित्र पसि वाससम्म घडि ।। यो सहर १।।। कोसको गिर्दा छ. चारै दिशातिर वलियो गरि गढि वनायाको छ. तोप वन्दुकका मारु भयाको पर्खालमा ढोकाको जग १७ पाइला फनामको ढोका वाट पसि भित्र सहर रहेछ घर गढि भीत्र ६००वाहिर १०० जमा ७०० फाफुं १ ताल्वे १ ठेंचुई भन्याको विचारिजस्ता २ सिपाहि १०० रह्याका छन् वाटो ढुंग्यान वास– ९५

छिजिस्यां गढिवाट चेफे गाउं जांदा २१ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि तास्यालि लंगुर काहि ठाडो काहि तेर्छो उकालो भंञ्याङसम्म घडि ७ कहि ठाडो काहि तेर्छो वह्रालो गरि काहि तेर्छो तास्यांवो भन्याको षोलाको तिरवाट गै तिरैमा वाससम्म घडि १४ वास पुग्न कोस १ वाकिदेषि वस्ति वाक्लो षेत वारि पनि रहेछ. गाउंमा घर २५० को अंदाज चिनिया सिपाहि १५ रह्याका छन् तर्नु पर्न्या साघु १० वाटो ढुंगा छाप्याको अपठ्यारो छ वास– ९६

चेफे गाउंवाट षुचिस्यां सहर जांदा १०। घडिमा वास देषि षोलाको तिरैतिर तेर्छो वह्रालो घडि ५।। आहा देषि षोला छाडि मैदान वाटो घडि ४।।। गै वास पुग्यो गाउंमा घर ८०० को अंदाज येस गाउंका वारि गरि मारु नभयाको पषोलको आड राष्याको छ चियाको वोट हुन्या येहि रहेछ. फाफुं १ चुई १ सिपाहि ५० वस्याका छन् वस्ति गाउं वजार षेत वारि षोरिया वाकलो छ वाटो ढुंगाले छाप्याको जंगल अलि अलि रहेछ. तर्नु पर्न्या साघु १ षह्न्या ५ वास– ९७

आहादेषि सहरै सहर–

षुचिस्यांवाट याथौ जांदा २७ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि येपो षोलामा साघु तरि फेरि यसैमा मिलन आयाको षोलामा साघु तरि यसै षोलाका तिरैतिर काहि तेर्छो काहि उकालो वह्रालो गरि जानुपर्न्या घडि ५ आहादेषि षोला छोडि फुस्लुह्रा काहि तेर्छो काहि तेर्छो उकालो जानु पर्न्या भञ्याङसम्म घडि ४ आहादेषि काहि तेर्छो काहि वह्रालो तेर्छो गरि सानु षोलाको तिरवाट काहि उकालो वह्रालो गरि वाससम्म घडि १८।। वस्ति गाउं र षेतिपाति वासदेषि. वासैसम्म ठाउं ठाउंमा रहेछ गाउंमा घर ११५० को अंदाज गाउंका वरिपरि चारैतिर मारु भयाको किल्ला यसै किल्ला भित्र सहर छ. येस सहरमा तौथइ भन्याको अम्वा भनुदा सानु १ ताल्वे १ फाफुं १ सानु ताल्वे १ चुइ २ सिपाहि ३०० वस्याका छन् वाटो ढुंगाले छाप्याको षह्न्यामा जंघार तर्नु पर्छ वास– ९८

याथौवाट सिजिस्यां जांदा ९ घडिमा वास पुग्यो वास देषि षोलामा ढुंगाको साघुतरि फेरी अर्को सहरका वाला पट्टि-वाट ठूलो षोला आइदो भान पन्याको ठाउमा वांसको पूल तरि फेरि यसैमा मिलन आयाको षोलामा काठको छाना हाल्याको साघु तरि मैदान वाटो घडि ४।। आहा-देषि काहि तेर्छो काहि उकालो वह्रालो घडि २ गै वास-सम्म मैदान वाटो घडि २।। वस्ति ठिकै रहेछ वासदेषि वाससम्म षेतैको वाटो ढुंगा छाप्याको षह्न्यामा साघु छ तर्नु पर्छ गाउंमा घर १२०० को अंदाज चिनिआ सिपाहि २५ वस्याका छन् सहरका वाहिर किल्ला छ वास– ९९

सिजिस्यावाट याथौफुं जांदा १८ घडिमा वास पुग्यो वाटो वासदेषि वासैसम्म मैदानै मैदान छ विचमा षोला १ मा साघु १ षह्न्याको साघु १ तरि वास पुग्यो वीचवीच-मा ठुला ठुला गाउं वजार पनि छ गाउंमा घर ३०० होला चिनिया ताल्वे १ चुइ १ सिपाहि २५ वस्याका छन् वास– १००

याथौफुवाट छुजुं जांदा ६।। घडिमा वास पुग्यो वासदेषि मैदानको वाटो घडि ७।। गै षोलामा ढुंगाको पूल तरि वासैसम्म सहरै सहर येस सहर चारैतिर मारु भयाका किल्ला येसै किल्ला भित्र ठुलो वजार भयाको सहर घर

५०० को अंदाज चिनिया फाफुं १ ताल्वे १ चुई २ सिपाहि ५० वस्याका छन् वस्ति वाक्लो वास- १०१

छुजुंवाट सिदिज्यां जांदा १७ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि वासैसम्मको वाटो सवै मैदान ढुंगा छाप्याको षेतैषेत वस्ति वाक्लो छ विचविचमा ठुलाठुला गाउं छ तर्नु पर्न्या साधु षोलामा ढुंगाको १ काठको १ षहन्यामा ९ किल्ला भित्रका सहरमा वास किल्लाको मारु भयाको षोलाका किनारमा सहर घर ज्मा २००० को अंदाज फाफुं १ ताल्वे १ चुई २ सिपाहि ५० वस्याका छन् वजार ठुलै रहेछ वस्ति वाक्लो छ वास- १०२

सिदिज्यांवाट स्यांलिजादा ११।। घडिमा वास पुग्यो वासवाट निस्कनिवित्तिकै ठुलो षोला १ पुगी येस षोलामा भगाला फाटचाको हुनाले २ ठाउमा नाउ तरि ठाउं ठाउंमा गाउ वजार वस्ति भयाको षेतैषेत मैदान वाटो गै वासमा पुग्यो सहरमा घर २००० होला किल्ला भित्र सहर छ फेरि भित्र किल्ला पनि रहेछ चिनिया फाफुं १ ताल्वे १ चुई २ सिपाहि २४ वस्याका छन् तर्नु पर्न्या साधु ४ वास- १०३

स्यांलिवाट ठिन्नफु जांदा ९।। घडिमा वास पुग्यो वासदेषि वस्ति वक्लो भयाको षेतैषेतका वाटो घडि ८ आहावाट षोलामा साधु तरि मारु भयाको वाहिरि किल्ला भित्रपसि वजारै वजारवाट गै फेरि अर्को मारु भयाको भित्रै किल्ला भित्र वाससम्म घडि १।। ठाउं ठाउं तर्नु पर्न्या साधु १० किल्लाको वाहिर पनि सहर वजार छ चारैतिर किल्ला वरिपरि षोलाले घेरा दियाको सहर साह्रै ठुलो छ: येस सहरमा वस्याका हाकिमि चन्द्र १ ठिथै कारोवारि काजि जस्तो १ च्याचुं १ पुति सि १ न्यामथां १ तौयेय सरदार जस्तो १ फाफुं १ प्रजाका वजारमा मालिक ठिन्द्रस्यां १ ष्यायास्यां १ सिपाहिको मालीक ठिनर्थ १ सठेये १ चुई १ सेठे १ सानु चुई १ सुपि १ छाचु १ सिपाहि १० हजार वास- १०४

ठिन्नफुवाट सिदुस्यां जांदा १०।। घडिमा वास पुग्यो वाटो सहरै सहर घडि १।। गै वाहिर किल्ला हुदो रहेछ. आहावाट षोलामा पुल तरि फेरि सहरै सहर घडि १ आहावाट वजार वस्ति वाक्लो भयाको षेतै षेतका वाटो घडि ८ गै वासमा पुग्यो ठाउं ठाउंमा तर्नु पर्न्या साधु १० किल्ला भित्रका सहर छ घर १ हजार जसो होला चिनिया फाफुं १ चुइ १ सिपाहि १२ वस्याका छन् वास - १०५

सिदुवाट हानचुं जांदा १० घडिमा वास पुग्यो वाटो सवै षेतैषेत मैदानमा ठाउं २ गरि तर्नु पर्न्या साधु षोलामा ६ मध्ये १ मा काठको छाना भयाको वरपर साधु भित्र वजार भयाको रहेछ षहन्यामा ९ ज्मा साधु १५ किल्ला भित्रको सहर वजार वस्ति वाक्लो भयाको छ घर ३५०० जति होला फाफुं १ ताल्वे १ सिपाहि २८ वस्याका छन् वास- १०६

हानचुनवाट तेज्रां जांदा ९ घडिमा वास पुग्यो. किल्लादेषि वाहिर षोलामा छाना भयाको दोहोरो वजार लाग्याको काठको पूल तरि गै अर्को षोलामा ढुंगाका पूल तरि अलिकति गयापछि सहर छोडि ताहादेषि वासैसम्म मैदान षेतैषेत ठाउं ठाउंमा वजार वस्ति वाक्लो भयाको वाटो गै किल्लाभित्र सहरमा वास पुग्यो घर २५०० जति होला फाफुं १ ताल्वे १ सिपाहि २५ वस्याका छन् ठाउं ठाउंमा तर्नु पर्न्या साधु ७ वास— १०७

तेज्रांवाट लोच्यां जांदा ११ घडिमा वासदेषि ठाउं ठाउंमा वस्ति वाक्लो गाउं सहर वजार मैदान वाटो घडि ७।। आहावाट सानु वस्याको पर्वतमा काहि तेर्छो उकालो काहि तेर्छो वह्रालो वस्ति ठिकै छ वाससम्म घडि ३।। सहरमा घर १२०० जति होला फाफुं १ फुइ ज्मादार १ सिपाहि २० वस्याका छन् वाटो ढुंग्याले छाप्याको छ कमोत वासैसम्म छ वास— १०८

लोच्यांवाट ठोस्यां जांदा १७ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि गढि वाहिर ठुलो षोलामा पूल तरि ताहादेषि अलि अलि उकालो काहि वह्रालो काहि तेर्छो काहि मैदान गरि षोलासम्म घडि १२ षोलाको तिरैतिर ठाउं २ मा साधु ४ तरि षोलाको तिर मैदान वाटो वाससम्म घडि ५ वस्ति माफिके रहेछ सवै कमोत छ किल्ला भित्रको सहर छ घर २५०० होला फाफुं १ ताल्वे १ चुई २ सिपाहि ३५० वस्याका छन् वाटो ढुंगाले छाप्याको छ यो षोलामा

ढुंगा पनि लाग्दो रहेछ वास– १०९

ठोस्यांवाट वैथिनस्थान जांदा १२।। घडिमा वास पुग्यो वासदेषि किल्ला वाहिर निस्कनि वित्तिकै षोला १ आयाको छ यो षोला सहर भित्र पस्ला भनि १० हात गज वज्रलेप ठोकियाको पर्खालका आड राष्याको रहेछ यस षोलामा नाउ तरि षेतैषेत मैदान वाटो घडि १।। आहादेषि सानु लंगुर काहि तेर्छो काहि तेर्छो उकालो घडि १ काहि उकालो काहि वह्रालो काहि तेर्छो घडि ९ आहानेरा गाउ वस्ति षेत माफिकै रहेछ आहादेषि षेतैषेत मैदान वाटो वाससम्म घडि १ किल्ला भित्रको सहर छ घर ६०० होला ताल्वे १ फाफुं काम गर्न्या १ चुई १ सिपाहि १२ वस्याका छन् वाटो ढुंग्याले छाप्याको छ तर्नु पर्न्या साधु ४ वास– ११०

वैथिनस्थानवाट चेथोस्यान् जांदा ११ घडिमा वास पुग्यो वासदेषि काहि उकालो काहि वह्रालो काहि तेर्छो काहि मैदान गरि विचमा सानु सहर १ पुगि आहावाट षोलामा र षह्न्यामा गरि साधु ५ तरि किल्ला भित्र वास वस्न्या सहर पुग्यो घर १५०० होला फाफुं १ ताल्वे १ चुई २ सिपाहि २५ रह्याका छन् वाटो ढुंगाले छाप्याको वास– १११

चेथोस्यांवाट उस्थाई जांदा १६।। घडिमा वास पुग्यो वासदेखि काहि वह्रालो काहि मैदान गरि घडि २ आहावाट लंगुर काहि तेर्छो अरु सवै तेर्छो उकालो भज्याङसम्म घडि २ भंज्याङमा सिजर्को जंगल चिनियाको देवता गाउ पनि रहेछ आहादेषि काहि वह्रालो काहि तेर्छो डाडै डाडाको वाटो घडि ८।। आहा वाटाको वारिपारि गरि किल्ला ४ छ. आहादेषि तेर्छो वह्रालो घडि २ गै वासमा पुग्यो वासदेखि वाससम्म गाउं वस्ति षेति माफिकै छ. सहरमा घर ३०० होला ताल्वे १ च्युङ्यु १ सिपाहि ८ रह्याका छन् वाटो ढुंगाले छाप्याको तर्नु पर्न्या साधु २ वास– ११२

उस्याइवाट च्यांटु जांदा १६। घडिमा वास पुग्यो वास-देषि लंगुर ठाडो उकालो चढनु पर्न्या घडि १। तेर्छो वाटो घडि ३।। काहि ठाडो काहि तेर्छो वह्रालो घडि २।। आहावाट षोलामा साधुतरि लंगुर काहि तेर्छो काहि उकालो भंज्याङसम्म घडि २ भंज्याङवाट काहि तेर्छो काहि उकालो वह्रालो घडि २ काहि ठाडो काहि तेर्छो वह्रालो घडि २ आहावाट षोलामा साधु तरि फेरी लंगुर काहि ठाडो काहि तेर्छो उकालो घडि १।। काहि ठाडो काहि तेर्छो वह्रालो घडि १।। गै वासमा पुग्यो सहरमा घर १६०० होला फाफुं १ च्युङ्यु १ सिपाहि २४ वस्याका छन् वासदेखि वासैसम्म गाउं वस्ति षेति माफिकै छ वास– ११३

च्यांटुवाट तामुसु जांदा १९।। घडिमा वास पुग्यो किल्ला-वाट निस्कनै विच्चिकै षोलामा साधु तरि लंगुर चढनु पर्न्या काहि तेर्छो काहि उकालो घडि ३ तेर्छो वाटो घडि।।। काहि ठाडो काहि तेर्छो वह्रालो घडि १ आहावाट षह्न्यामा साधु १ तरि अर्को लंगुर चढनु पर्न्या काहि ठाडो काहि तेर्छो उकालो चढनु पर्न्या घडि।।। गै पोषरि १ भेटि तेर्छो उकालो वह्रालो काहि तेर्छो घडि ३।। ठाडो तेर्छो वह्रालो घडि ३।। येस वह्रालाका वाटामा १ वाटा-देषि माथि डांडामा १ जमा किल्ला २ छ आहावाट षोलामा साधुतरि अर्को लंगुर चढनु पर्न्या काहि तेर्छो काहि ठाडो घडि २।। तेर्छो वह्रालो घडि २।। आहावाट फेरी अर्को लंगुर चढनु पर्न्या उकालो तेर्छो घडि १ गै वासमा पुग्यो घर २०० होला सहर सानु छ ताल्वे १ सिपाहि १० वस्याका छन् वाटो ढुंगाले छाप्याको विचमा गाउं वस्ति षेत माफिकै छ हुलाक चलाउनलाई अर्को अडावाट आई चलाउदा रह्याका छन् वास– ११४

(क्रमशः)

ABOUT THE AUTHORS

Mr. Nirish Nepal —Research Scholar, Nepal

Mr. Shyam Sundar Rajvanshi —Assistant Epigraphist, Department of Archaeology, H. M. G, Nepal

Mr. Gyan Mani Nepal —Research Scholar, Nepal

Mr. Kedar Nath Pradhan —Campus Chief, Kabhre Multiple Campus (Private), Budol, Banepa, Kabhre, Nepal

Mr. Lila Bhakta Munnakarmi —Research Scholar, Nepal

'प्राचीन नेपाल' का निमित्त प्राग्–इतिहास तथा पुरातत्त्व, लिपिविज्ञान, हस्तलिखित ग्रन्थ, मुद्राशास्त्र, अभिलेख, मानवशास्त्र, संग्रहालय तथा ललितकलासंग सम्बन्धित मौलिक रचनाको माग गरिन्छ ।

रचना संक्षिप्त तथा प्रामाणिक हुनुका साथै अद्यापि अप्रकाशित हुनुपर्दछ । तर कुनै प्रकाशित विषयका सम्बन्धमा नयाँ सिद्धान्त र प्रमाण प्रस्तुत गरिएको भए तिनको स्वागत गरिनेछ ।

रचनासंग सम्बन्धित चित्रहरू पठाउन सकिनेछ । रचना पृष्ठको अग्रभागमा मात्र लेखिएको हुनुपर्नेछ । प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त गरिएको भावना वा मत सम्बन्धित लेखकको हो ।

महानिर्देशक
पुरातत्त्व विभाग
रामशाहपथ
काठमाडौं, नेपाल

Contribution of original nature dealing with pre-historic and field-archaeology, epigraphy, manuscripts, numismatics, archives, art, anthropology and architecture of Nepal and museum and other techniques connected with various aspects of our work are invited to **'Ancient Nepal'.**

The contribution should be concise and well–documented, and based on hitherto unpublished data, if not new interpretation of already known evidence.

The opinions expressed are those of the authors and do not necessarily reflect the views of the editor or the Department of Archaeology.

Photographs and illustrations (line drawing) may be sent. The typescript should be in double space and on side of the paper only sent to:

The Director General
Department of Archaeology
Ramshahpath
Kathmandu, Nepal.